

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Η ΦΟΝΙΣΣΑ

επιμέλεια * εισαγωγή * σημειώσεις * σχόλια

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΑΜΑΤΗΣ

Η ΦΟΝΙΣΣΑ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Η ΦΟΝΙΣΣΑ

*

Έκδοση βασισμένη στην πρώτη
δημοσίευση του έργου, στο περιοδικό
«Παναθήναια» (15 Ιαν.-15 Ιουν. 1903)

*

Επιμέλεια, εισαγωγή,
σημειώσεις, σχόλια
Κώστας Σταμάτης

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη — Κλασική Ελληνική Λογοτεχνία
Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Η Φόνισσα*
Επιμέλεια, εισαγωγή, σημειώσεις, σχόλια: Κώστας Σταμάτης
Φιλμ, μοντάζ: Μαρία Ποινιού-Ρένεση
Copyright © Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη)
και Κώστας Σταμάτης, Αθήνα, 2017
Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη,
Αθήνα, Απρίλιος 2018
KET B438 — ΚΕΠ 198/18
ISBN 978-960-16-7837-5

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ, Τ.Θ. 1213,
ΤΗΛΑ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Περιεχόμενα

Εισαγωγή ή Πλους στη Φόνισσα
και στον Παπαδιαμάντη
σελ. 11

Κειμενικές διευκολύνσεις,
συντομογραφίες, σύμβολα
σελ. 104

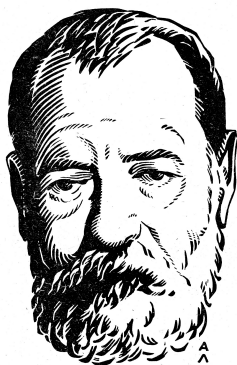
Ἡ Φόνισσα
σελ. 109

Χάρτης της Νήσου Σκιάθου
σελ. 318-319

Πίνακας με τα σκιαθίτικα τοπωνύμια
που αναφέρονται στα κεφάλαια
της *Φόνισσας*
σελ. 321

Επιλογή βιβλιογραφίας
σελ. 327

Εισαγωγή
ή
Πλους στη Φόνισσα
και στον Παπαδιαμάντη

Στην προηγούμενη σελίδα, η μορφή του Παπαδιαμάντη όπως τη φιλοτέχνησε ο ζωγράφος και γλύπτης Ανατολής Λαζαρίδης· το έργο του αυτό κοσμούσε το εξώφυλλο του περιοδικού «Ελληνική Δημιουργία» (τεύχος 142, 1 Ιαν. 1954)

ΓΙΑ ΤΟΝ ΓΝΩΣΤΟ ή τον άγνωστο Παπαδιαμάντη, εκείνον που ορισμένοι επέμεναν να ξεχωρίζουν ως τον άλλο, τον διαφορετικό και κρυμμένο κάποτε από την κοινή θέαση δημιουργό, υπάρχει σήμερα¹ μία τεράστια βιβλιογραφία για τη ζωή και το έργο του. Ο Παπαδιαμάντης διέγειρε με τον θρύλο του, που άρχισε σιγά σιγά να χτίζεται στην εποχή του εν αγνοία του, και συγκίνησε με την ιδιαίτερη προσφορά του στα νεοελληνικά γράμματα όσο ελάχιστοι συγκαιρινοί ή μεταγενέστεροί του συγγραφείς. Κατά καιρούς πολλοί έγραψαν, κρίνοντας ο καθένας με το μέτρο του και την αντοχή της συνείδησής του, γι' αυτόν τον κορυφαίο πεζογράφο μας, άλλοτε αποκαλύπτοντας και άλλοτε σκιάζοντας όσα εκείνος μας κληροδότησε με τα αριστουργηματικά αφηγήματά του· όμως τους περισσότερους απ' όσους ασχολήθηκαν με τον Παπαδιαμάντη τούς υπερέρασε η ίδια η ζωή, θέτοντας αυτή —πολύ γρήγορα ευτυχώς— τη σφραγίδα του κύρους της για το σύνολο σχεδόν του έργου του.

Ήδη, όταν ακόμη ο Παπαδιαμάντης ζούσε, πολλά θρυλούνταν για τη δυσερμήνευτη από αρκετούς προσωπικότητά του, περισσότερα όμως ήταν όσα διασάλπιζαν οι πιστοί του για τη βαθιά συγγραφική δημιουργία του και την απόμακρη παρουσία του στη ζωή και στη συνάφεια με τους πολλούς. Οι αποτυπώσεις αυτές ήταν αρκετές και χαρακτηριστικά έντονες, αλλά περιορισμένες σ' έναν στενό κύκλο λογοτεχνών, δημοσιογράφων και καλλιιεργημένων ανθρώπων. Αφότου όμως η ψυχή του πέταξε οριστικά για τα προσφιλή του *ψηλώματα*,² αυτά που εξυμνούσε και πάντοτε πο-

1. Εκατόν εξήντα έξι χρόνια από τη γέννησή του (4 Μαρτ. 1851, Σκιάθος) και εκατόν δεκατέσσερα από την πρώτη δημοσίευση της *Φόνισσας*.

2. «Η ψυχή μου ήτο πάντοτε πρὸς τὰ μέρη εκείνα, ἂν καὶ τὸν πλείστον χρόνον ἀπεδῆμουν σωματικῶς καὶ ἐνθυμούμην κάποτε τὸν στίχον τοῦ Σκῶτου ἁοιδοῦ: Ἡ καρδιά μου εἶνε στὰ Ψηλῶματα, ἡ καρδιά μου δὲν εἶν' ἐδῶ» (από το διήγημά του *Αμαρτίας φάντασμα*, 1899). Ο θάνατος του Παπαδιαμάντη ήταν γλυκός —κατὰ Κάλβο—, γιατί ἡ μοῖρά του δὲν τοῦ ἔδωσε εἰς ξέ-

θούσε ο νους και η κουρασμένη ύπαρξή του, κάτι σαν συλλογική προσευχή, σαν δέηση και αίνος μαζί, πήρε να εξαπλώνεται. Όλο και περισσότεροι —ποιητές, πεζογράφοι, λόγιοι, διανοούμενοι, άνθρωποι των γραμμάτων και της τέχνης— άρχισαν να ομνούν σ' αυτόν, τον πάντοτε αταίριαστο με τους πολλούς και με τους άλλους· προπάντων βέβαια εξυμνούσαν την ιδιότυπη και παραδεκτή από τότε μαγεία της γραφίδας του. Και οι ένθερμοι θαυμαστές του αλλά και οι συγκρατημένοι, όπως και οι επικριτές του —που δεν ήταν λίγοι—, έθεταν σχεδόν πάντοτε ως κορωνίδα της τέχνης του τη *Φόνισσα*, ξεχωρίζοντας από το υπόλοιπο έργο του Παπαδιαμάντη αυτό το αφήγημα, το οποίο ανήκει στην ώριμη συγγραφική του περίοδο.

Το φως είχε αρχίσει ν' απλώνεται άφθονο και επίμονα διεισδυτικό σε κάθε πτυχή και προέκταση μιας παπαδιαμαντικής πραγματικότητας ολοζώντανης ακόμη, τότε διαθλώντας πάνω σε επεισόδια της στερημένης ζωής του και τότε με έντονους ιριδισμούς στις στιλπνές επιφάνειες του πλούσιου έργου του, αντλώντας συχνά μάλιστα απ' αυτό. Έναν χρόνο και λίγους μήνες μετά τον θάνατό του, ό,τι ο ίδιος δεν είχε κατορθώσει να δει παρά τις πολλές προσπάθειές του, δηλαδή τις λογοτεχνικές δημιουργίες του στην εντελή μορφή τους, τυπωμένες σε βιβλίο, επιτεύχθηκε σχεδόν αμέσως: οι σημαντικότεροι εκδοτικοί οίκοι εκείνης της εποχής άρχισαν να κυκλοφορούν διηγήματα και μυθιστορήματά του, μέσα από τον διάσπαρτο σε εφημερίδες και φιλολογικά περιοδικά όγκο του έργου του, άλλοτε ως μεμονωμένους τίτλους και άλλοτε σειρές με κατηγοριοποιημένες εκλογές από τα πεζογραφήματά του (χριστουγεννιάτικα, της Πρωτοχρονιάς, για τα Φώτα, πασχαλινά,

νην γην τὸν τάφον· ξημέρωνε η Δευτέρα 3 Ιαν. 1911, οι πρώτες μεταμεσονύχτιες ώρες της, κι αυτός ήταν γαλήνιος και έτοιμος να υποδεχτεί τον άγγελο της πιο μεγάλης ώρας: είχε ήδη κοινωνήσει, έψαλε για τελευταία φορά και με το ίδιο το χέρι του σφάλισε τα μάτια του· για τις τελευταίες μέρες και ώρες του, βλ. στην *Αλληλογραφία/Γράμματα Παπαδιαμάντη* την επιστολή που έστειλαν οι αδερφές του στον Γ. Βλαχογιάννη (14 Οκτ. 1911), όπως κι εκείνη του Γ. Ρήγα στον Ηλ. Δικαίο (7 Μαρτ. 1912). Πάντως ο άγγελος θανάτου πρέπει να καθυστέρησε από σκοπού, ώστε λίγες ώρες νωρίτερα να προλάβουν να τον πληροφορήσουν ότι επιτέλους το πάντοτε αργοκίνητο ελληνικό κράτος τον είχε τιμήσει για την προσφορά του στα γράμματα, παρασημοφορώντας τον με τον Αργυρό Σταυρό του Σωτήρος.

θαλασσινά, αθηναϊκά, ενώ πολύ αργότερα θα εμφανίζονταν κι εκείνα που ορισμένοι ξεχώριζαν ως τα ερωτικά του).

Έκτοτε ο «Άγιος της λογοτεχνίας μας», όπως πολλοί προσάγορευαν συχνά τον Παπαδιαμάντη, δοξαζόταν επίσημα τουλάχιστον δύο φορές τον χρόνο στις μεγάλες γιορτές με αρκετές εκδόσεις έργων του και φιλολογικά μνημόσυνα· για τον ποιητικό λυρισμό και την αισθητική απόλαυση των κειμένων του ο πεζογράφος Παπαδιαμάντης υμνολογούνταν αδιαλείπτως. Οι θαυμαστές του, οι οποίοι πλέον δεν ήταν ένα ευάριθμο πλήθος, εστιάζοντας στο έργο του έφεραν με τα δημοσιεύματά τους στην επιφάνεια τη γλυκιά, τη διαρκή νοσταλγία που απέπνεαν τα πεζογραφήματά του, τη συνυφασμένη πάντοτε με τον εσώτατο πόθο του ανθρώπινου όντος να ξαναβρίσκει την ταυτότητά του μέσα στη φύση. Ακόμη, πολλοί εντόπιζαν νάματα ζωής δεμένης με την τέχνη στον ιδιότυπο μυστικισμό του, όπως αυτός αναμειγνυόταν αρμονικά σε σπάνιο κράμα πιστού στον Χριστό και μύστη ειδωλολάτρη, καθώς και μέσα στη βυζαντινοπρεπή και εντελώς ανατρεπτική θρησκευτικότητα του· άλλοι, πάλι, μιλούσαν για τ' άδηλα και κρύφια του συγκρατημένου ερωτισμού του, ο οποίος τότε άρδευε συνεσταλμένα και υπαινικτικά την αφηγηματική του σαν κρυμμένος ρεμβαστικός ήχος και άλλοτε αποτελούσε κεντρική ιδέα και αφηγηματικό άξονα σ' ένα έργο του.

Προϊόντος του χρόνου, δημοσιεύματα, αφιερώματα, σύντομες ή εκτενείς κρίσεις, ειδικές μελέτες και αποτιμήσεις σώρευαν διαρκώς όσα εκόμισε συνολικά στην τέχνη ο Παπαδιαμάντης. Διαβάζοντας σήμερα το αφιέρωμα της «Νέας Εστίας» για τον συγγραφέα (Χριστούγεννα 1941, τεύχος του περιοδικού με πολλές ανατυπώσεις μέχρι σήμερα), ο αναγνώστης έχει μπροστά του ένα τέτοιο απείκασμα τριάντα χρόνων από τον θάνατό του, το οποίο μεταξύ ζωντανού ακόμη θρύλου και δημοφιλέστατης, αξιανάγνωστης πραγματικότητας εξυψώνει τον Παπαδιαμάντη στην κορυφή της νεοελληνικής πεζογραφίας, πολύ συχνά μάλιστα ως τον ποιητή της. Είναι γνωστή η θεληματική «παραδοξολογία» του ποιητή Μιλτιάδη Μαλακάση —γνήσια απόδειξη αγάπης και θαυμασμού για τον Παπαδιαμάντη—, ο οποίος όταν τον ρωτούσαν «ποιος είναι ο μεγαλύτερος ποιητής στην Ελλάδα;» απαντούσε σταθερά: «Ο Παπαδιαμάντης...». Και δεν ήταν βέβαια ο αγαπημένος φίλος ο μόνος για τον οποίο αυτός ο πεζογράφος έστεκε

ισάξια στην κορυφή της λογοτεχνίας δίπλα στην ποίηση του Σολωμού. Αρκετά χρόνια αργότερα θα ακολουθούσαν και οι βαριές υπογραφές: Γιώργος Σεφέρης: «Η μόνωση των Ελλήνων ποιητών είναι μεγάλη· είτε ο ποιητής ονομάζεται Κάλβος, είτε Παλαμάς, είτε Παπαδιαμάντης» («Η Ιθάκη του Καβάφη» στις *Δοκιμές*, τόμ. γ', εκδ. Ίκαρος)· κι ύστερα ο Οδυσσέας Ελύτης:

*Όπου και να σας βρίσκει το κακό, αδελφοί,
όπου και να θολώνει ο νους σας,
μνημονεύετε Διονύσιο Σολωμό
και μνημονεύετε Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη.*

(Το Άξιον Εστί, ια', εκδ. Ίκαρος)

Επιτέλους στα 1954 το διφασμένο μετεμφυλιακό αναγνωστικό κοινό υποδέχτηκε την πρώτη έκδοση των *Απάντων Παπαδιαμάντη* (με επιμέλεια του Γιώργου Βαλέτα, 5 τόμοι, εκδ. οίκος Βίβλος-Δ. Δημητράκος)· το 1955 προστέθηκε στην 5τομη αυτή έκδοση, ως 6ος τόμος, η βραβευμένη από την Ακαδημία Αθηνών παλαιότερη φιλολογική μελέτη του Γ. Βαλέτα *Παπαδιαμάντης, η ζωή-το έργο-η εποχή του*, εργασία πολυσέλιδη που μέχρι σήμερα αποτελεί την εκτενέστερη βιογραφία του Παπαδιαμάντη και συνοδεύεται από αναλυτική βιβλιογραφία. Το 1962 κυκλοφόρησε το σημαντικότερο έργο της επιμελήτριας Ένης Βέη-Σεφερλή *Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Απαντα: τα μέχρι του θανάτου του δημοσιευθέντα* (3 τόμοι στην 1η έκδοση, εκδ. οίκος Σεφερλής· 4 τόμοι μετέπειτα, καθώς ο εκδότης χώρισε τον 1ο τόμο σε δύο μέρη με ενιαία αρίθμηση και χωρίς χρονολογίες στις μετέπειτα ανατυπώσεις). Οι δύο αυτές εκδόσεις, Βαλέτα και Σεφερλή, παρά τις όποιες ελλείψεις και αδυναμίες τους, υπήρξαν για την εποχή τους ιστορικής σημασίας εργασίες, απαραίτητες και μοναδικές τότε για τη μελέτη του παπαδιαμαντικού έργου.

Έκτοτε, από τα μέσα της δεκαετίας του '60 και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80 περίπου, άρχισαν να πολλαπλασιάζονται οι τίτλοι με τις συγκεντρωτικές εκδόσεις των έργων του Παπαδιαμάντη· αρκετοί από αυτούς όμως, αν και έφεραν τον νόθο και παραπειστικό τίτλο «Απαντα», δεν ήταν τίποτε περισσότερο από μία «Εκλογή από το έργο του». Στο πέρασμα του χρόνου και στην οδοιπορία του παπαδιαμαντικού έργου, αποδείχτηκε ότι οι

πιο πολλές απ' αυτές τις εκδοτικές παραγωγές, που κάποτε κατέκλυζαν τη βιβλιαγορά, τίποτε δεν πρόσθεσαν στο υπάρχον έργο του Παπαδιαμάντη· όχι μόνο δεν το πλούτισαν διευρύνοντάς το, αλλά μάλλον αφαίρεσαν απ' αυτό, δεδομένου μάλιστα ότι είχαν προηγηθεί οι εργασίες Βαλέτα και Σεφερλή.

Τελικά η ευχή και ο ανεκπλήρωτος πόθος να δούμε το έργο του Παπαδιαμάντη σωστά αποκατεστημένο και πληρέστερο πραγματοποιήθηκε το διάστημα 1981-1988 με την κριτική έκδοση του Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*. Άπαντα, μία μνημειώδης για την αξία και την εγκυρότητά της εργασία (5 τόμοι, εκδ. Δόμος· το 1992 η έκδοση συμπληρώθηκε με τον τόμο *Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*. *Αλληλογραφία*, από τον ίδιο επιμελητή και τον ίδιο εκδότη).

Το σκοτεινό βασίλειο της μοίρας³ του Παπαδιαμάντη πλέον φεγγοβολούσε παμφαές για το αφηγηματικό έργο του, με τη Φόνισσα να παραμένει σταθερά ανεκθρόνιστη στις προτιμήσεις της κριτικής (θετικής και αρνητικής) και των αναγνωστών για το ειδικό βάρος της στο σύνολο της παπαδιαμαντικής δημιουργίας, αλλά και της νεοελληνικής πεζογραφίας ως τις μέρες μας. Το δυνατό ψυχογράφημα της κεντρικής πρωταγωνίστριας Φραγκογιαννούς και των υπόλοιπων προσώπων στην αφηγηματική δράση, σφιχτοπλεγμένο με το σπάνιο και ρηξικέλευθο κοινωνικό περιεχόμενό του —αποτυπωμένο στις πραγματικές διαστάσεις εκείνης της εποχής, κυρίως όμως εστιασμένο στην αιώνια φύση του ανθρώπινου όντος—, ανατροφοδοτείται διαρκώς στον γραπτό λόγο και στην τέχνη, χωρίς η κινητικότητα του να έχει γνωρίσει μέχρι σήμερα αδράνεια. Είναι μεγάλος ο αριθμός από τις εργασίες και τις δημοσιεύσεις που διακτινίζονται πολύπλευρα γύρω και μέσα από το στιλπνό κάτοπτρο της Φόνισσας και την ουσία της, προσπαθώντας να διεισδύσουν στη γλώσσα, στην υφολογία, στην ψυχοδυναμική και στον αφηγηματολογικό προσδιορισμό του έργου, δηλαδή σε όλα όσα συνθέτουν τη λεγόμενη «μαγεία Παπαδια-

3. Από το ποίημα που έγραψε ο Παπαδιαμάντης, με τίτλο *Προς την μητέρα μου*, πίσω από το γράμμα που έστειλε από την Αθήνα στον πατέρα του με ημερομηνία 18 Απρ. 1874 (βλ. τις σχετικές εκδόσεις *Αλληλογραφία/Γράμματα Παπαδιαμάντη*)· τη μία στροφή του νεανικού αυτού ποιήματός του τη μετέφερε αργότερα στη *Φόνισσα* (βλ. και σελ. 267).

Βιογραφία Άλ. Παπαδιαμάντη

Έγεννήθην ἐν Σκιαθῶ, τῇ 4 Μαρτίου 1851. Ἐβγῆκα ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸν Σχ.(ολεῖον) εἰς τὰ 1863, ἀλλὰ μόνον τῷ 1867 ἐστάλην εἰς τὸ Γυμνάσιον Χαλκίδος, ὅπου ἤ-
κουσα τὴν Α' καὶ Β' τάξιν. Τὴν Γ' ἐμαθήτευσα εἰς Πειραιᾶ, εἷτα διέκοψα τὰς σπουδὰς μου, κ' ἔμεινα εἰς τὴν πατρίδα. Κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1872 ὑπῆγα εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος χάριν προσκυνήσεως, ὅπου ἔμεινα ὀλίγους μῆνας. Τῷ 1873 ἦλθα εἰς Ἀθήνας κ' ἐφοίτησα εἰς τὴν Δ' τοῦ Βαρβακείου. Τῷ 1874 ἐνεγράφην εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολήν, ὅπου ἤκουα κατ' ἐκλογὴν ὀλίγα μαθήματα φιλολογικά, κατ' ἰδίαν δὲ ἤσχο-
λούμην εἰς τὰς ξένας γλώσσας.
Μικρὸς ἐζωγράφιζα Ἀγίους, εἷτα ἔγραφα στίχους, κ' ἐδοκίμαζα νὰ συντάξω κωμωδίας. Τῷ 1868 ἐπεχείρησα νὰ γράψω μυθιστόρημα. Τῷ 1879 ἐδημοσιεύθη ἡ «Μετανάστις» ἔργον μου εἰς τὸν *Νεολόγον* Κ/πόλεως. Τῷ 1881 ἐν θρη-
σκευτικὸν ποιημάτιον εἰς τὸ περιοδικὸν «Σω-
τῆρα». Τῷ 1882 ἐδημοσιεύθη «Οἱ ἔμ-
ποροι τῶν Ἑθνῶν» εἰς τὸ *Μὴ Χάνεσαι*. Ἀργότε-
ρα ἔγραψα περὶ τὰ ἑκατὸν διηγήματα, δημοσιευ-
θέντα εἰς διάφορα περιοδικὰ κ' ἐφημερίδας.

Α. Π.

Αριστερά το αὐτόγραφο τοῦ Παπαδιαμάντη, το λεγόμενο «αὐ-
τοβιογραφικό»· ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ το βιβλίον τοῦ Octave Mer-
lier «Α. Παπαδιαμάντη, Γράμματα», ἐκδοσὴ τοῦ Συλλόγου πρὸς
Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, ἐν Αθήναις, 1934. Ὡστόσο, στὴν Εθνι-
κὴ Βιβλιοθήκῃ σώζεται τὸ «Ἀπολυτήριον» τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπὸ
το Ἑλληνικὸν Σχολεῖον Σκοπέλου· τὸ ἐγγράφο φέρει τὴν ἡμερο-
μηνία: 4 Ἰουλίου 1866

μάντη» σ' αυτό το σχετικά μικρό σε έκταση αφήγημα, το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε πριν από έναν αιώνα και περισσότερο.

Επιπλέον η ίδια η μορφή του Παπαδιαμάντη και η Φόνισσα, όπως και άλλα έργα του, τροφοδότησαν τη ζωγραφική και τη γλυπτική. Πολλές είναι οι προσωπογραφίες του δημιουργού —οι περισσότερες από τις οποίες έχουν φιλοτεχνηθεί στη νεότερη εποχή από σπουδαίους ζωγράφους μας—, όπως και οι εικονογραφικές αναπαραστάσεις από τις αφηγηματικές στιγμές πολλών πεζογραφημάτων του. Περισσότερο ευνοημένη βέβαια υπήρξε η Φόνισσα, που ανέβηκε —και συνεχίζει ν' ανεβαίνει με αύξουσα έκταση— σε πολλές θεατρικές σκηνές, αποδόθηκε σε ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές μεταφορές της κι έγινε ντοκιμαντέρ και όπερα. Εκτός από τα ποιήματα του Παπαδιαμάντη που μελοποίησαν διάφοροι συνθέτες, πολλά ήταν και τα πάθια της Φραγκογιαννούς που πέρασαν σε στίχους ωραίων τραγουδιών, αντίφωνα και αντιχαρίσματα, λες, στον λυρισμό του δημιουργού της.

Διαβάζοντας σήμερα τη Φόνισσα

Εμβληματικό λοιπόν έργο της πεζογραφίας μας, η Φόνισσα διαβάστηκε πολύ και διαβάζεται διαρκώς, αγαπήθηκε ξεχωριστά —κάποτε και παθιασμένα— και μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες (γαλλικά, αγγλικά, γερμανικά, ιταλικά, τουρκικά). Απέσπασε, έτσι, η ακατάβλητη Φόνισσα το αναμφισβήτητο πρωτείο από την ίδια τη ζωή, παραμερίζοντας από μπροστά της κάθε εμπόδιο, μικρό ή μεγάλο: από τις απαράδεκτες και γεμάτες λάθη εκδόσεις, τις μωροφιλοδοξες απόπειρες να μεταφέρουν κάποιιο το έργο στη δημοτική δηλώνοντας τον Παπαδιαμάντη, μέχρι τον πανδαμάτορα χρόνο και τη γλώσσα του συγγραφέα, η οποία θεωρείται ακόμη από ορισμένους απροσπέλαστο εμπόδιο, πρόσκομμα και ανασταλτικός παράγοντας στην πρόσληψη της ίδιας της παπαδιαμαντικής τέχνης, παρουσιάζοντάς την ως γλώσσα «νεκρή» και «άφωνη» σήμερα.

Δεν υπάρχουν όμως εμπόδια για τον σημερινό αναγνώστη της Φόνισσας, αρκεί αυτός ν' αποφασίσει ότι θα είναι αναγνώστης με ιδιότητες. Κατ' αρχάς πρέπει να γνωρίζει ότι αυτή η δημιουργία του Παπαδιαμάντη δεν μοιάζει σε τίποτα με τον όγκο των έργων με τα οποία κυρίως τον τροφοδοτεί η σημερινή λογοτεχνική παραγωγή, σωρεύοντας όλο και περισσότερο μπροστά στα μάτια του

και στο μυαλό του το ελάχιστο και το τίποτα, ύλες που ενισχύουν τη διανοητική νωθρότητα· ακόμη, ο αναγνώστης της Φόνισσας πρέπει να προσπεράσει τα υπαρκτά αναχώματα της φανεράς και της καλυμμένης παπαδιαμαντικής άρνησης και τα διάφορα μοτίβα του αποτρεπτικού «παραμυθολογίου»: ότι, δηλαδή, μας χωρίζει ένας και πλέον αιώνας απ' όταν γράφτηκε το έργο, ότι οι περιγραφές του συγγραφέα προσκρούουν σήμερα σε τρόπο και μορφή ζωής ολότελα ξεχασμένα, ότι είναι εικόνες ενός κόσμου που έχει παρέλθει ανεπιστρεπτί· επιπλέον ότι ο Παπαδιαμάντης ήταν ένας θρησκομανής συντηρητικός, ένας ανέραστος και πλείστα άλλα.

Όσον αφορά το προβαλλόμενο από πολλούς εμπόδιο της γλώσσας, διαβάζοντας τη Φόνισσα ο σημερινός αναγνώστης δεν έχει παρά απλούστατα ν' αφήσει τον δρώντα εαυτό του να περιηγηθεί από το παλιότερο, το χτεσινό επίπεδο της γλώσσας μας στο σημερινό, οδηγούμενος πρωτίστως από το γλωσσικό αισθητήριο και το ένστικτό του, που θα του μιλήσουν, θα του μεταδώσουν νοήματα και ουσίες· για τα ζητήματα αυτά μπορεί να ενισχυθεί και με όλα τα εκφραστικά μέσα και τις απαραίτητες γλωσσικές γέφυρες που του παρέχει η σημερινή Νεοελληνική Κοινή σε μία λειτούργική και χρηστική έκδοση, όπως ελπίζουμε ότι θα αποδειχτεί και η δική μας.

Αν ο σημερινός αναγνώστης επιμένει παπαδιαμαντικά και προσθέσει στα διαβάσματά του τη Φόνισσα, θα έχει κερδίσει την απόλαυση του λογοτεχνικού ταξιδιού σ' έναν κόσμο εν πολλοίς άγνωστο σήμερα, αλλά απολύτως συνδεδεμένο ακόμη με το κύτταρο της μνήμης, και γι' αυτό ίσως επιθυμητό· κυρίως όμως θα βελτιώσει τη θέση του ως αναγνώστη με την πολύτιμη εκείνη ουσία που λέγεται αναγνωστικό κύρος, αποκτώντας μεγαλύτερη γλωσσική ισχύ και επάρκεια, κρίση και ακονισμένη ικανότητα να εμβαθύνει στα σπουδαία, στα θεμελιώδη και στα μύχια της ανθρώπινης ύπαρξης, συνδυασμένα τέλεια όλ' αυτά με τη χάρη μιας αληθινά διεγερτικής γραφής.

Βγαίνοντας από το σκοτεινό δωμάτιο όπου συντελούνται τα αποτροπαια κατά της ζωής, με το κινούν αίτιο κάθε πράξης χωρίς καμιά επικάλυψη ή παράλλαγμα, ο αναγνώστης της Φραγκογιαννούς θα την ακολουθήσει στα τοπία της απόγνωσης και της περιπλάνησής της, καθώς η πρωταγωνίστρια θα προσπαθεί να ξεφύγει από τις αμαρτίες της και τους διώκτες της. Στον άπεφθο

λυρισμό και στην περιγραφική δύναμη της γραφής του Παπαδιαμάντη η φύση θα οργιάζει από την αναγεννημένη ομορφιά της και όλα τα πλάσματά της θα μέλπουν ύμνους για την ύπαρξή. Τότε και ο συμπορευόμενος αναγνώστης θα σταθεί πολλές φορές και θα αναστοχαστεί, κατ' επανάληψη, τι σημαίνει ευλάβεια και τι αμαρτία απέναντι στη ζωή, πώς γίνεται να έχεις κριθεί μέσα σου νεκρός και όμως να έχεις τα μάτια σου ανοιχτά, περιμένοντας επιπλέον να δικαστείς και από το χέρι του Θεού ή από τους νόμους, που πάντοτε θεσμίζουν οι άνθρωποι.

Η Φόνισσα στο φως της δημοσιότητας

Το αριστούργημα του Παπαδιαμάντη πρωτοδημοσιεύτηκε στο αθηναϊκό φιλολογικό και καλλιτεχνικό περιοδικό «Παναθήναια», το οποίο κυκλοφορούσε σε δεκαπενθήμερα τεύχη από το 1900 ως το 1913. Η Φόνισσα είδε το φως σε συνέχειες σε 11 τεύχη, από τις 15 Ιανουαρίου 1903 μέχρι και τις 15 Ιουνίου.

Αντίθετα με άλλα έργα του Παπαδιαμάντη, για τα οποία διαθέτουμε αυτόγραφέα τους, το χειρόγραφο της Φόνισσας θεωρείται μέχρι σήμερα χαμένο, άφαντο, γεγονός που αποκλείει την αυτοψία πάνω σε σημαντικά κειμενικά ζητήματα· η ύπαρξή του θα βοηθούσε και ίσως θα διευκρίνιζε πότε και πού γράφτηκε αυτό το εκτενές έργο, στην Αθήνα δηλαδή ή στη Σκιάθο. Έτσι, η πρώτη έκδοση της Φόνισσας στο περιοδικό «Παναθήναια» επέχει θέση χειρογράφου, με ό,τι συνεπάγεται αυτό για όσες εκδόσεις σε βιβλίο έγιναν από τον θάνατο του συγγραφέα μέχρι και σήμερα.

Η συνεργασία του Παπαδιαμάντη με το περιοδικό είχε εγκαινιαστεί στα 1900 με το διήγημα *Όνειρο στο κύμα*, δημοσιευμένο στο πρώτο τεύχος του περιοδικού, και ακολούθησαν *Η Φαρμακολύτριά*, *Υπό την βασιλικήν δρυν* και αρκετά ακόμη διηγήματά του. Σύμφωνα με όσα γράφει στον πρόλόγό του στα *Άπαντα Παπαδιαμάντη* ο συγγραφέας και ακαδημαϊκός Σπύρος Μελάς,⁴ ο

4. Τα Άπαντα Παπαδιαμάντη, τόμ. α', γενική επιστασία-πρόλογος Σπύρος Μελάς, επιμέλεια Γιώργος Βαλέτας, εκδ. οίκος Βίβλος-Δ. Δημητράκος, Αθήνα, 1954.

οποῖος συναναστρεφόταν τον δημιουργό της Φόνισσας και γνώριζε πρόσωπα και καταστάσεις του λογοτεχνικού χώρου εκείνης της εποχής, ο ἴδιος ο Παπαδιαμάντης —σε χρόνο που πάντως ο Μελάς δεν προσδιορίζει— φέρεται να προαναγγέλλει τη Φόνισσα στον Κίμωνα Μιχαηλίδη, εκδότη και διευθυντή των «Παναθηναίων», λέγοντάς του: «Σοῦ φέρνω ἕνα κοινωνικὸν μυθιστόρημα».

Εἶναι μυθιστόρημα ἡ Φόνισσα;

Ο υπότιτλος με τον οποίο ο ἴδιος ο Παπαδιαμάντης, ὅπως φαίνεται, χαρακτήρισε μυθιστόρημα αὐτὸ το ἔργο του εἶναι δεσμευτικός μόνο ως προς την εκπεφρασμένη βούλησή του. Πάντως ο συγγραφέας εἶχε εγκαταλείψει το λογοτεχνικὸ εἶδος μυθιστόρημα πριν ἀπὸ αρκετὰ χρόνια, περνώντας στη διηγηματογραφία το 1885 με τον *Χρήστο Μηλιόνη* (ἔργο που στην α' ἐκδόσή του ἔχει τον υπότιτλο «διήγημα»· ο Γιώργος Βαλέτας το χαρακτηρίζει «μεγάλο ιστορικὸ διήγημα», ἐνῶ ἡ Ἐνη Βέη-Σεφερλή «ιστορικὴ νουβέλα»⁵).

Όταν πρωτοδημοσιεύτηκαν, κάποια ἀπὸ τα πεζογραφήματα του Παπαδιαμάντη ἔφεραν προσδιοριστικούς υπότιτλους που σήμερα εἶναι πολλές φορές ἀσύμβατοι με τις διακρίσεις τις οποίες ἀκολουθεῖ ἡ λογοτεχνικὴ θεωρία καὶ ἀνάλυση κατατάσσοντας ἕνα πεζογράφημα ως μυθιστόρημα, νουβέλα, διήγημα. Για παράδειγμα, το παπαδιαμαντικὸ μυθιστόρημα *Ἡ μετανάστις* (1879) συνοδεύεται ἀπὸ τον υπότιτλο «διήγημα πρωτότυπον», ἀλλὰ τότε ο χαρακτηρισμὸς διήγημα ἰσοδυναμοῦσε ἐν πολλοῖς με ὅτι σήμερα ἀποκαλοῦμε διήγησι, ἀφήγησι, ἐξιστόρησι.

Εἶναι ὁμως μυθιστόρημα ἡ Φόνισσα; Σαφὴς ἀπάντησι καὶ ἀπὸ τη σημερινὴ ἀνάλυση δεν ὑπάρχει: ἄλλοι μελετητές προσδιορίζουν το ἔργο αὐτὸ ως διήγημα, ἄλλοι ως νουβέλα καὶ μερικοὶ ως μυθιστόρημα⁶. Ὑποκύπτω λοιπὸν στον πειρασμὸ νὰ υποθέσω

5. Ἀπὸ τα κριτικὰ υπομνήματά τους στις ἐκδόσεις των *Ἀπάντων Παπαδιαμάντη* που αὐτοὶ ἐπιμελήθηκαν, βλ. *Επιλογὴ βιβλιογραφίας*, σελ. 327.

6. Βλ. πὺς συνοψίζεται μία κατὰ τάξι της «ακατάτακτης» Φόνισσας στο λήμμα «φόνισσα, Η» στο *Λεξικὸ Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἐκδόσεις Πατάκης, 2007.

ότι με τον χαρακτηρισμό *μυθιστόρημα* ο Παπαδιαμάντης ήθελε πρωτίστως να υποδηλώσει ότι η θεματική της Φόνισσάς του εμπεριέχει και την αλήθεια στην ιστορία της βρεφικής θηλυκτονίας και τον σχετικό μύθο της· τις ουσίες δηλαδή που ζυμώθηκαν και, σε παράλληλη πορεία, συντηρήθηκαν και από το φαίνεσθαι και από το είναι μιας μακράς κοινωνικής πραγματογνωσίας. Εξάλλου μπορεί να σκεφτεί κανείς ότι για ένα τέτοιο καυτό θέμα, ριψοκίνδυνο, τολμηρό, μπορεί να είναι θεμιτός ακόμη και ο υπότιτλος *μυθιστόρημα*: ένα ισοδύναμο, ας πούμε, μιας μυθοπλαστικής επιπόνησης ή φανταστικής σύλληψης· ο χαρακτηρισμός δηλαδή που δυνητικά θα μπορούσε να φανεί χρήσιμος, αν ο δημιουργός προέβλεπε ότι ενδεχομένως θα χρειαζόταν ν' αντιμετωπίσει λογής αντιδράσεις, από τη συντηρητική σκέψη μέχρι τους κακόβουλους και τους στενόμυαλους της ακατανοησίας.

Αν δούμε όμως την «ακατάτακτη» Φόνισσα μέσα στο σύνολο της παπαδιαμαντικής δημιουργίας, εστιάζοντας στην ξεχωριστή και εντελώς προσωπική τέχνη και τεχνική αυτού του συγγραφέα, έχουμε μία διασταλτική ερμηνεία για το πώς και πού τοποθετείται αυτό το αφήγημα· εξάλλου η μέθοδος Όμηρον εξ Ομήρου *σαφηνίζει*⁷ είναι η μόνη επαρκής και η πλέον απαραίτητη για να εξετάσει κάποιος το έργο του Παπαδιαμάντη — *sine qua non*. Πολύ πριν γράψει τη Φόνισσα, ο Παπαδιαμάντης είχε ήδη παραδώσει στο αναγνωστικό κοινό μεγάλης έκτασης διηγήματα, χωρίς αυτά να συνοδεύονται απαραίτητως από τον χαρακτηρισμό *διήγημα*: το 1892 τους *Χαλασχωρήδες* (διήγημα πολιτικής σάτιρας, με τον υπότιτλο «μικρά μελέτη», κείμενο μικρότερο από τη Φόνισσα, χωρισμένο σε 12 κεφάλαια)· το 1893 τον *Βαρδιάνο* στα σπόρκα (αφήγημα που διαρρήδην χαρακτηρίζεται απ' όλους διήγημα, ένα εκτεταμένο γι' αυτό το είδος έργο, μόνο 3-4 σελίδες μικρότερο από τη Φόνισσα)· και στα 1907-8 δημοσίευσε τα *Ρόδι*· *ακρογιάλια* (αφήγημα που χαρακτηρίζεται διήγημα⁸ και φέρει κι

7. Η βασική μέθοδος που ακολούθησε ο περίφημος φιλόλογος Αρίσταρχος από τη Σαμοθράκη (217-145 π.Χ.), για να αποκαταστήσει τα Ομηρικά Έπη· βλ. Α. Γ. Τσοπάνη, *Εισαγωγή στον Όμηρο*, Θεσσαλονίκη, 1967.

8. Βλ. και στα κριτικά υπομνήματα των εξής φιλογικών επιμελητών στα *Άπαντα Παπαδιαμάντη*: Γ. Βαλέτας: «... βέβαια δεν είναι μυθιστόρημα,

αυτό τον υπότιτλο «κοινωνικόν μυθιστόρημα», αν και είναι περίπου κατά $\frac{1}{3}$ μικρότερο από τη Φόνισσα· έχει μάλιστα πρόλογο και είναι χωρισμένο σε 3 μέρη, με 11 κεφάλαια συνολικά). Επιπλέον, παρά την έκτασή της, η Φόνισσα έχει όλα τα χαρακτηριστικά και τη μορφή του διηγήματος στη δομή και στη σύνθεσή της: στο κέντρο του ενδιαφέροντος και της δράσης βρίσκεται η πρωταγωνίστρια Φραγκογιαννού, ακόμα και μέσω της δραστηριότητας των υπόλοιπων προσώπων γύρω της· οι βρεφοκτονίες που αυτή διαπράττει είναι η επανάληψη της ίδιας πράξης, με το ίδιο πάντοτε κίνητρο, ενώ ο χρόνος και ο χώρος έχουν την απαιτούμενη για διήγημα δεσμευτική τους ενότητα.

Πότε και πού γράφτηκε η Φόνισσα;

Δεν γνωρίζουμε επακριβώς πότε ο Παπαδιαμάντης άρχισε να γράφει τη Φόνισσα, αν παρέδωσε στην Αθήνα το κείμενό της ολοκληρωμένο ή κάποια από τα πρώτα κεφάλαιά της, ούτε αν «πήρε την προκαταβολή δύο-τριών συνεχειών», όπως δισχυρίζεται ο Γ. Βαλέτας στη σελ. 308 της πολυσέλιδης μελέτης του Παπαδιαμάντης, η ζωή-το έργο-η εποχή του.⁹ Στο ίδιο κείμενο ο Βαλέτας διατείνεται ότι ο Παπαδιαμάντης «για κάθε κομμάτι πρωτότυπης συνεργασίας πληρωνόταν 20-30 δρχ· για τις συνέχειες της Φόνισσας και των άλλων εκτενέστερων διηγημάτων στα “Παναθήναια”, στην “Εστία” κλπ. έπαιρνε 25 δρχ. ακατέβατες!...» (σελ. 302). Πιο κάτω ο Βαλέτας, ο πρώτος φιλολογικός επιμελητής του Παπαδιαμάντη, διευκρινίζει ότι, ενόσω ο συγγραφέας βρισκόταν ακόμη στην Αθήνα, σε εξαιρετικά δυσχερή κατάσταση, «... η σύλληψη της Φόνισσας έγινε σε τέτοιες στιγμές αγωνίας, γράφτηκε όμως και ενορχηστρώθηκε τοπογραφικά και ηθογραφικά στη Σκιάθο, όπου έφυγε...» (σελ. 308)· ο χρόνος μάλιστα

ούτε κοινωνικό χαρακτήρα έχει, όπως ζητάει με τον υπότιτλο ο συγγραφέας· Ένη Βέη-Σεφερλή: «... μεγάλα έργα του, όπως η Φόνισσα και τα Ρόδινα ακρογιάλια, γίνεται φανερό ότι δεν είναι παρά μεγάλα διηγήματα».

9. Από τη δεύτερη έκδοση της μελέτης αυτής (1955), που συμπληρώνει ως προς τόμος την πεντάτομη έκδοση των Απάντων Παπαδιαμάντη, εκδ. Βίβλος-Δ. Δημητράκος.

προσδιορίζεται (σελ. 310) ως εξής: «Το καλοκαίρι του 1902 φεύγει, αρχές Αυγούστου, σαν κυνηγημένος στο νησί...».

Αντίθετα, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος στο κριτικό σημείωμά του *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, η ζωή και το έργο του*¹⁰ μας βεβαιώνει με πειστικότερο τρόπο ότι είδε (προφανώς στα γραφεία των «Παναθηναίων») το χειρόγραφο της *Φόνισσας*, «εις μεγάλα κυανᾶ φύλλα μὲ ἰόχρουν μελάνην»· προσθέτει μάλιστα κι άλλες χαρακτηριστικές λεπτομέρειες, που συνειρμικά αναδίδουν κι αυτές άρωμα Παπαδιαμάντη: «Ὅμολογῶ ὅτι ποτὲ εἰς τὴν ζωὴν μου δὲν ἀπόρησα περισσότερον, παρὰ ὅταν ἔτυχε νὰ ἰδῶ τὸ ὀγκῶδες χειρόγραφον τῆς “Φόνισσας”, ἀποτελούμενον ἀπὸ τέτοια φύλλα, δυσανάγνωστα, κουραστικά, γεμᾶτα σβυσίματα, λεκέδες μελάνης, καφὲ καὶ καπνοῦ». Ἡ χρήση του ενικού (*χειρόγραφον*) και του επιθέτου (*ογκῶδες*) δείχνουν με ἔμμεσο ἀλλὰ καθαρό τρόπο ὅτι ὁ Ξενόπουλος μιλάει γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου καὶ ὄχι γιὰ κάποια ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ.

Τέλος, ἡ αἰσθησι καὶ ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ ὅλα αὐτὰ μέχρι σήμερα συμπληρώνονται καὶ συνοφίζονται στοὺς χρονολογικοὺς δείκτες γιὰ τὴ ζωή καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, ἔτσι ὅπως τοὺς ἔχουν καταρτίσει οἱ ἐξῆς φιλολογικοὶ ἐπιμελητὲς στὶς σχετικὲς ἐργασίες τοὺς:

- α'. Γ. Βαλέτας: «1902 (Αύγουστος) τραβιέται στη Σκιάθο· 1904 (φθινόπωρο) γυρίζει στην Αθήνα», τόμ. 6ος στα *Ἀπαντα Παπαδιαμάντη* («Ἡ ζωὴ-τὸ ἔργο-ἡ ἐποχὴ τοῦ»), σελ. 632, εκδ. Βίβλος-Δ. Δημητράκος, 1955.
- β'. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος: «1902, ἦρθε στὴ Σκιάθο καὶ ἔμεινε ὡς τὸν Αὐγούστο 1904· 1903, δημοσίευσε ἀπὸ τὴ Σκιάθο τὴ *Φόνισσα*», 1ος τόμ. των *Ἀπάντων*, σελ. λε', εκδ. Δόμος, 1981.
- γ'. Παν. Μουλλάς: «Αὐγούστος 1902, ἀποσύρεται στὴ Σκιάθο ἀποκαμωμένος (ἕως 1904)», στὸ βιβλίο τοῦ *Α. Παπαδιαμάντη* *αὐτοβιογραφούμενος* (στον πίνακα «Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ἡ ἐποχὴ τοῦ»), σελ. ἐκτός ἀρίθμ., εκδ. Ἐρμῆς, 1974.

10. Ἄρθρο ποὺ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἐπομένη τοῦ θανάτου τοῦ Παπαδιαμάντη ἐνὸς το 1930 ἀποτελέσει τὸ εἰσαγωγικὸ κριτικὸ σημείωμα τοῦ Ξενόπουλου (σελ. 7-28) στὴν ἐκδοσι *Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Χρήστος Μηλιόνης καὶ ἄλλα διηγήματα*, εκδ. Ἐλευθερουδάκης.

Όμως ένας άλλος ερευνητής και μελετητής της ζωής του Παπαδιαμάντη, ο Φώτης Δημητρακόπουλος, χρονολογεί στα 1903 την αναχώρηση του συγγραφέα στη Σκιάθο: «1903, Αύγουστος: Γυρίζει στη Σκιάθο, όπου θα παραμείνει ως τα τέλη Οκτωβρίου του 1904», σελ. 127 στην έκδοση *Λεύκωμα Παπαδιαμάντη*, επιμ. Φ. Δημητρακόπουλος, εκδ. Ergo, 2001· και πιο κάτω, σελ. 136: «1904: Παραμένει στη Σκιάθο, όπου βρισκόταν από τον Αύγουστο του 1903».

Το 1902 ήταν μία σκληρή χρονιά για τον Παπαδιαμάντη, τον άνθρωπο και δημιουργό· είχε αρρωστήσει τότε, ένωθε πως είχε γευτεί κατά κόρον *τῆς ζωῆς ὅλην τὴν τρύγα* (δηλαδή το κατακάθι) *καὶ τὴν πικρίαν*,¹¹ δεν είχε μόνιμη εργασία και στερούνταν ακόμη και τα λίγα χρήματα που του ήταν εντελώς απαραίτητα για τα δύο από τα *αλυπιακά*¹² πάθη του, το κρασί και το τσιγάρο, ουσίες παρηγορίας κι αυτές μαζί με τη συγγραφή και τις φαλμωδίες του στις αγρυπνίες, απαραίτητες και ελκτικές ωστόσο, για να σύρουν μακριά κάθε λύπη του. Τότε ο συγγραφέας κάνει τη δεύτερη προσπάθειά του (η πρώτη ήταν το 1891) να εκδώσει τα βιβλία του και δημοσιεύει στον τύπο την εξής αγγελία, με τον τίτλο *Τα θαλασσινά ειδύλλια*:¹³

Ἐκδίδονται, σὺν Θεῷ, εἰς πέντε μεγάλους τόμους, κατ' ἐκλογὴν, τὰ ὑπ' ἐμοῦ γραφέντα Ἑλληνικὰ διηγήματα.

Ὁ πρῶτος τόμος, ἐξ εἴκοσι τυπογραφικῶν φύλλων, ἐκδιδόμενος ὁσονούπω ἐκ τῶν Καταστημάτων Σπ. Κουσουλίνου, τιμᾶται δραχμῶν τριῶν διὰ τοὺς συνδρομητάς, τοὺς ὑπογράφοντας ἀπέναντι καὶ ἅμα προκαταβάλλοντας τὴν συνδρομήν.

Ἐν Ἀθήναις, 1902, κατὰ Μάϊον.

11. Από το διηγημά του *Η Φαρμακολύττρια* (1905).

12. Βλ. το σχετικό κείμενό του με τίτλο *Το μοςχάτον της Σκιάθου* στα *Απαντα Παπαδιαμάντη*.

13. Ο Παπαδιαμάντης χαρακτήριζε τα διηγήματά του *ειδύλλια*, για να καθορίσει ότι στις αφηγήσεις αυτές οι νόες, οι ψυχές και τα σώματα των ηρώων του, καθώς πάλλονται μέσα στη φύση, αποκτούν την *ουσίωση*, δηλαδή ουσιώνονται ως υποστάσεις, ως το όντως Είναι τους στις πραγματικές του διαστάσεις· πρβ. επίσης τα ερμηνεύματα αυτά στη λέξη *ουσία* (= η ύπαρξη, η υπόσταση, η αληθινή φύση σε αντίθεση με το μη Είναι) και στο ρήμα *ουσιώω* -ώ, στην παθητική φωνή (= υπάρχω, έχω ουσία αληθινή).

Παρακαλοῦνται οἱ λαβόντες τὰς ἀγγελίας νὰ ἐπιστρέψωσι ταύτας εἰς Ἀθήνας εἰς τὰ εἰρημένα Καταστήματα Σπ. Κουσουλίνου.

Τελικά οὔτε κι αὐτό το σχέδιο τοῦ Παπαδιαμάντη ἐπρόκειτο νὰ ευοδωθεῖ, ὁμως αὐτή ἡ ἀποτυχία προοιωνίστηκε τὴν περίοδο ποὺ ὁ συγγραφέας θὰ ἔγραφε μερικά ἀπὸ τὰ πιο μεγάλα ἔργα τοῦ, δημιουργίες τῆς ὥριμης περιόδου τοῦ. Επιπλέον, ἡ ἀγγελία αὐτὴ ἔχει οὐρά, γιατί ἔχει σχέση λογικῆς ἀκολουθίας με ὅσα διαλαμβάνονται στα δύο σύντομα γράμματα ποὺ ἔστειλε ὁ Παπαδιαμάντης στὸν Ζαχαρία Παπαντωνίου, τὸν γνωστὸ συγγραφέα. Στὸ πρῶτο, με ἡμερομηνία «Ἀθῆναι, 26 Μαΐου 1903», ζητάει ἀπὸ τὸν φίλο τοῦ νὰ τοῦ ἐπιστρέψει 10-11 ἀποκομμένα ἀποσπάσματα τῶν διηγημάτων τοῦ, τὰ ὁποῖα τοῦ εἶχε δανείσει πρὶν ἀπὸ 8 μῆνες· καὶ διαβάζοντας τὸ δεύτερο, ποὺ ἔχει κι αὐτὸ σχέση με τὴν προσπάθειά τοῦ νὰ ἐκδώσει τὰ *Θαλασσιὰ εἰδυλλία*, ἐντοπίζει κανεῖς στοιχεῖα ποὺ ἔχουν μεγάλο καὶ εἰδικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ Φόνισσα, καθὼς αὐτὸ τὸ γράμμα δημιουργεῖ ἀπορίες καὶ θέτει ἐρωτήματα σχετικὰ με τὸ ἀν τὸ ἔργο αὐτὸ γράφτηκε στὴ Σκιάθῳ ἢ στὴν Ἀθήνα:

Κύριον Ζαχ. Παπαντωνίου, συντάκτην τοῦ «Σκρίπ»

Φίλτατε Ζαχαρία,

Τὸ βράδῳ μὴν κάμετε τὸν κόπον νὰ περάσετε ἀπ' τὸ καφε-νεῖον, θὰ εἶμαι ἀπησχολημένος ἄλλου. Ἐν τυχὸν συνεπληρώθησαν οἱ κατάλογοι τοὺς ἐμβάζετε ἐπ' ὀνόματί μου ἢ τοῦ κ. Κουσουλίνου, ἀλλὰ μὴν ξεχάσετε νὰ ἐσωκλείσετε καὶ τὰ ἄλλα ἀποκόμματα, ἴσως, σὺν Θεῷ, προχωρήσωμεν. Δὲν εἶναι τὰ μόνα, θὰ προστεθοῦν καὶ νεώτερα, ποὺ δὲν εἶδαν ἀκόμη τὸ φῶς, ἴσως καὶ ἐν μακρότερον, πολὺ τολμηρὸν καὶ ψυχρογραφικόν.

Ἀθῆναι, 26 Ἰουνίου 1903

Ὁ σὸς

Α. Παπαδιαμάντης

Τὸ γράμμα παρατίθεται ἀκριβῶς ὅπως πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Γ. Βαλέτα στὴ *Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά* τοῦ 1943 (ἡ υπογράμμιση στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ, δική μας). Διαβάζοντας τὸ δεύτερο γράμμα, ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὴν ἐντύπωση ὅτι σαν σε

ψευδαίσθηση, σαν σε θολό κάτοπτρο αντικρίζει το πρώτο χνάρι της Φόνισσας, τόσο ταιριάζουν γάντι οι χαρακτηριστικοί προσδιορισμοί γι' αυτό το νέο, ανέκδοτο διήγημα: *μακρότερον* (λέξη που στις κατοπινές εκδόσεις με την *Αλληλογραφία Παπαδιαμάντη*, ακόμη και σ' αυτή του ίδιου του Βαλέτα, διορθώθηκε ως *μικρότερον* χωρίς εξήγηση), *πολύ τολμηρόν και ψυχογραφικόν*. Το παραπλανητικό ομοίωμα όμως διαλύεται αμέσως, καθώς ο τόπος και η ημερομηνία (Αθήναι, 26 Ιουνίου 1903) μας επαναφέρουν στην πραγματικότητα: η έκδοση της Φόνισσας έχει ήδη ολοκληρωθεί στα «Παναθήναια» και, κατά τους χρονολογικούς πίνακες Βαλέτα, Τριανταφυλλόπουλου, Μουλλά, ο Παπαδιαμάντης βρίσκεται εγκατεστημένος από το καλοκαίρι του 1902 στη Σκιάθο.

Συγκρίνοντας τους δείκτες από τους χρονολογικούς πίνακες της εργοβιογραφίας Παπαδιαμάντη με τις ημερομηνίες και τα δύο σύντομα γράμματα προς τον Παπαντωνίου, αναρωτιέται κανείς τι μπορεί να έχει συμβεί. Δεν είναι δυνατόν όμως ο Παπαδιαμάντης να βρίσκεται στη Σκιάθο και να γράφει στον Παπαντωνίου στην Αθήνα: «Τὸ βράδῳ μὴν κάμετε τὸν κόπον νὰ περάσετε ἀπ' τὸ καφενεῖον, θὰ εἶμαι ἀπησχολημένος ἄλλου». Αν οι ημερομηνίες στις δύο αυτές επιστολές είναι σωστές, τότε συνάγεται ότι οι σχετικές ενδείξεις («Αύγουστος 1902 στη Σκιάθο») στους προηγούμενους χρονολογικούς πίνακες (Βαλέτα, Τριανταφυλλόπουλου, Μουλλά) είναι λανθασμένες, οπότε σωστή είναι αυτή του Δημητρακόπουλου: «Αύγουστος 1903 στη Σκιάθο». Έτσι λοιπόν συμπεραίνουμε ότι ο Παπαδιαμάντης βρισκόταν στην Αθήνα, τουλάχιστον μέχρι τις 26 Ιουνίου 1903· άλλωστε, από την υπάρχουσα *Αλληλογραφία Παπαδιαμάντη*, τα πρώτα ίχνη του στη Σκιάθο εντοπίζονται στις 8 Ιουλίου 1903, όταν παίρνει στο νησί γράμμα του Γιάννη Βλαχογιάννη από την Αθήνα. Συνεπώς μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η Φόνισσα γράφτηκε στην Αθήνα και εκδόθηκε ενόσω ο δημιουργός της βρισκόταν ακόμη στην πρωτεύουσα· και, φυσικά, ότι στο δεύτερο γράμμα του προς τον Παπαντωνίου δεν αναφέρεται στη Φόνισσα, που είχε ήδη εκδοθεί, αλλά σε κάποιο άλλο —ποιο άραγε;— αφήγημά του, *μακρότερον* κι αυτό, γιατί αυτή τη χαρακτηριστική λέξη δεν θα μπορούσε να την έχει δώσει χωρίς λόγο ο ακριβολόγος Παπαδιαμάντης.

Αντίθετα, αν ο τόπος και οι ημερομηνίες στις επιστολές προς Παπαντωνίου μπορούν να θεωρηθούν λανθασμένες ή και προϊό-

ντα ανακρίβειας, ενδεχομένως και κάποιας παρατυπίας, ο πραγματικός χρόνος είναι το 1902 και ο Παπαδιαμάντης αναφέρεται στη *Φόνισσα*. Ο Βαλέτας στα κριτικά υπομνήματα αυτών των επιστολών γράφει ότι «αυτά τα γράμματα σώθηκαν μαζί με άλλα χαρτιά του Παπαδιαμάντη στο αρχείο του νεαρού τότε πατριώτη του και λογίου Θ. Επιφανειάδη και τα πρωτοδημοσίευσα σχολιασμένα στη *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* του 1943».

Δεν κατόρθωσα να εξακριβώσω πού μπορεί να βρίσκονται τα πρωτότυπα αυτών των δύο επιστολών και να διαπιστώσω αν μαζί με αυτές υπήρχαν οι φάκελοι ή άλλες ενδείξεις. Προς το παρόν δηλώνω αμήχανος ακόμη, αλλά γοητευμένος και απ' αυτό το παπαδιαμαντικό μυστήριο· ελπίζω στο μέλλον ν' αποδειχτεί ένα ακόμη από τα «καταχθόνια» μυστικά¹⁴ του Παπαδιαμάντη.

Η βρεφική θηλυκτονία: στοιχεία από το παρελθόν αυτού του αδιανόητου σήμερα ανοσιουργήματος

Όταν η *Φόνισσα* είδε το φως της δημοσιότητας, πολλοί ένωσαν κατάπληκτοι και αρκετοί έμειναν ενεοί και κεχηνότες, όπως έλεγαν οι παλιοί λόγιοι· δεν ήταν μόνο το ψυχογραφικό βάθος με το οποίο η αφηγηματική δεξιότητα και η λυρική χάρη του Παπαδιαμάντη έπλασαν ένα τέτοιο έργο, αλλά και το απρόσμενο θέμα του: για πρώτη φορά ένας φτασμένος λογοτέχνης εισηγούνταν στο αναγνωστικό κοινό της εποχής το υπαρκτό κι όμως ανέγγιχτο ζήτημα της παιδικής θηλυκτονίας — θεματική όχι μόνο απροσδόκητη, αλλά και τέτοια που να κεντρίζει το ενδιαφέρον για κοινωνική αυτογνωσία.

Στην αυγή του ραγδαία εξελισσόμενου και πολλά υποσχόμε-

14. «Μη ρωτάς περισσότερα, παιδάκι μου. Αυτό είναι το καταχθόνιο μυστικό μου» είχε απαντήσει κάποτε στον συγγραφέα Παύλο Νιρβάνα, όταν τον ρώτησε γιατί δεν έβγαζε νόημα σ' ένα άρθρο που εκείνος είχε μεταφράσει για το περιοδικό «Νέον Πνεύμα» του Γαβριηλίδη· τα κείμενα που προωθούσαν τις νεωτεριστικές και αθεϊστικές θεωρίες της εποχής ενοχλούσαν ιδεολογικά τον πολύ καλό μεταφραστή Παπαδιαμάντη και τα «πάστρευε» έτσι, ώστε να είναι ακατάληπτα στον αναγνώστη τους. Βλ. Π. Νιρβάνα, *Τα Άπαντα*, τόμ. 3ος, επιμ. Γ. Βαλέτας, εκδ. Χρ. Γιοβάνη, 1968.

νου 20ού αιώνα, η βρεφοκτονία των θηλυκών παιδιών ήταν κοινωνικά εγκατεστημένη κατάσταση, σχεδόν όμως άγνωστη και αδιανόητη για τους περισσότερους στο αστικό λογοτεχνικό τοπίο, αγνώστες και συγγραφείς. Οι τελευταίοι συνέχιζαν να υπηρετούν —ο καθένας με το δικό του ύφος και βάθος γραφής— το λογοτεχνικό είδος που άκμαζε τότε και κυριαρχούσε (τη λεγόμενη ηθογραφία), με πολλά και αξιανάγνωστα πεζογραφήματα, περιγραφοντας και αποτυπώνοντας τις συνήθειες, τις ανθρώπινες σχέσεις και τους ρυθμούς της ζωής στο ελληνικό χωριό και στην πόλη.

Όμως και για τους λιγότερους, τους υποψιασμένους, τους «διαβασμένους» και τ' ανήσυχια πνεύματα, η σκοτεινή μοίρα της γυναίκας στην πράξη της βρεφικής θηλυκτονίας ήταν ανεξερεύνητη, βαθιά και αχαρτογράφητα νερά· κάτι περίπου σαν ένας ακαθόριστος αντίλαλος μιας εποχής αλαργινής, σαν σβησμένα χνάρια στην προαιώνια —ανεξιστόρητη και ιστορική— διαδρομή του ανθρώπου.

Το «μυστικό» που ο Παπαδιαμάντης κόμιζε στην τέχνη με τη Φόνισσα και, μέσω αυτής, ομολογούσε στην κοινωνία ήταν πράγματι καταχθόνιο, καθώς κειτόταν καταχωνιασμένο σε βάθη απωθμένης —ατομικής και κοινωνικής— συνείδησης σε τμήματα της νεοελληνικής κοινωνίας, η οποία τότε ήταν σχεδόν ομηρική ακόμη σε πολλά χαρακτηριστικά της, ειδικότερα στους απομακρυσμένους τόπους και στις δυσπρόσιτες και φτωχότερες περιοχές της μικρής αγροτικής Ελλάδας· λαγοκοιμόταν όμως το «μυστικό» και αλαφροπατούσε, μέχρι την ώρα που η χρεία θα το ανέσυρε από την κατάχωση καλώντας το να δώσει λύση, ως μοχλός που θα μετακινούσε το αβάσταχτο βάρος να δοθεί η προίκα ή όσες απ' αυτές απαιτούνταν, με αποτέλεσμα να κατατμηθεί κι άλλο ο πάντοτε μικρός και ανεπαρκέστατος οικογενειακός κλήρος. Έστε-ρα το καταχθόνιο μυστικό, ανομολόγητο αλλά φανερό στους πολλούς, θα μπορούσε ν' αποσυρθεί αθέατο, ως χρέος συντελεσμένο πια, μέχρι να χρειαστεί να επανακάμφει.

Η θηλυκτονία, ως πράξη σκοπούμενη ώστε να μην εκχωρηθούν τα ακίνητα και τα κινητά για την απαιτούμενη προίκα, σκιάζεται και κρύβεται στους ορισμούς και στα ερμηνεύματα που λημματοποιούσαν κάποτε οι εγκυκλοπαίδειες και τα λεξικά στις λέξεις παιδοκτονία και βρεφοκτονία, χωρίς όμως να διαφορίζεται και να αντιδιαστέλλεται η ουσία τους όσον αφορά τα δύο φύλα. Μόνο

στο λεξικό του Στέφανου Κουμανούδη *Συναγωγή Νέων Λέξεων*¹⁵ εντοπίζω το λήμμα *θηλυκτονία* με τη δραστική ερμηνεία του: *τὸ κτείνειν τὰ θήλεα ἔχγονα*, δηλαδή *το να σκοτώνεις τα θηλυκά παιδιά*.

Η παιδοκτονία, αδιακρίτως γένους, έχει βαθύτατες ρίζες και, για ποικίλους ιστορικούς και κοινωνικούς λόγους, ήταν σύννηθες φαινόμενο —με τον έναν ή τον άλλο τρόπο—, πράξη γνωστή ως το επάναγκες ανοσιούργημα κατά της ζωής, η ανθρωποθυσία που την κινούσε, έστω και με αυτόν τον τρόπο, να προχωρήσει πιο πέρα. Η οικεία στον άνθρωπο αυτή πρακτική, από τους προϊστορικούς χρόνους, είναι καταγραμμένη, συνήθως ως *έκθεση των βρεφών*,¹⁶ και στην κλασική αρχαιοελληνική περίοδο αλλά και στις μεταγενέστερες εποχές· και βέβαια δεν αφορούσε αποκλειστικά ή μόνο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να αντλήσει πολλές πληροφορίες και γνώσεις από τις σχετικές αναφορές και περιγραφές σε αρχαίες και νεότερες ελληνικές πηγές, όμως εδώ η φροντίδα αυτής της εργασίας είναι να τοποθετήσει τη βρεφική θηλυκτονία στην εποχή απ' όπου αρύεται ο Παπαδιαμάντης σχετικά με τη Φόνισσά του.

Η μειονεκτική θέση της γυναίκας και στον θεσμό του γάμου είναι γνωστή και μέσα από τις στερεότυπες λαϊκές προκαταλήψεις, παροιμίες και κοινές παραδόσεις, τα διάφορα γνωμικά αποφθέγματα και τις κυριαρχικές κατά καιρούς ιδεοληψίες· ακόμη και σήμερα πολλές απ' αυτές ζουν και απηχούν μέρος της κοινής βούλησης και συνείδησης: «το θήλυ είναι το αδύνατο μέρος» ή «όποιος δεν έχει παντρέψει κορίτσι/-ια δεν ξέρει τι είναι βάσανα» κτλ. Τέλος, ανάμεσα στις πολλές σημασίες που έχει το νεό-

15. Το λεξικό φέρει τον συνοδευτικό υπότιτλο «ὕπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων», για να υποδείξει ότι περιλαμβάνει νεολογισμούς μόνο λόγια προέλευσης· εκδόθηκε από τη Βιβλιοθήκη Μαρσάλη το 1900 και σήμερα κυκλοφορεί σε επανέκδοση (εκδ. Ερμής, 2006) με προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά.

16. Για παράδειγμα, μεταξύ άλλων έργων της αρχαίας γραμματείας, ο Πλάτων κάνει λόγο στην *Πολιτεία* (βιβλίο ε', 461c) για το άγριο έθιμο της εγκατάλειψης, της απόρριψης των παιδιών, επιδοκιμάζοντάς το μάλιστα: «...τα παιδιά όμως των χειροτέρων [πολιτών], αν κανένα ανάπηρο γεννηθεί από τους άλλους [τους καλύτερους], θα τα κρύψουν, όπως είναι και το σωστό, σε μέρος μυστικό κι αφανέρωτο» (μετρ. Ιωάννης Γρουπάρης, εκδ. Ζαχαρόπουλος).

τερο ρήμα αποκαθιστώ, ξεχωρίζω το ερμήνευμα: «ἐξασφαλίζω οικονομικῶς, καὶ ἐπὶ θηλέων: ὑπανδρεύω», δηλαδή δίνω προίκα (Νέον Λεξικόν Δ. Δημητράκου, 1959).

Από τις νεότερες πηγές της θηλυκής ανθρωποθυσίας, μόνο από τη μελέτη *Η γυνή εν τη Βίβλω* (Αθήνα, 1940) του ακαδημαϊκού Παναγιώτη Μπρατσιώτη, καθηγητή Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, σταχυολογώ τα εξόχως δηλωτικά: «Ἐν τοῖς βεδικοῖς ᾄσμασι (τῶν Ἰνδῶν) οὐδαμοῦ (= πουθενά δεν) ὑμνεῖται ἡ ἀπόκτησις θυγατρὸς. Παρὰ δὲ τοῖς Ἀραβι καὶ μέχρι σήμερον δύναται ὁ πατὴρ νὰ φονεύσῃ τὸ γεννώμενον θυγάτριον, πρᾶγμα ὅπερ ἀπαγορεύεται ὑπὸ τοῦ Κορανίου»¹⁷ πιο κάτω ο συγγραφέας αναφέρει ὅτι «... καὶ ἡ ῥαββινικὴ πρῶνὴ προσευχὴ ἔνθα (= ὅπου) ὁ Ἰουδαῖος εὐχαριστεῖ τῷ Θεῷ, πρὸς τοῖς ἄλλοις (= εκτός απ' ὅλα τ' ἄλλα), καὶ διότι δὲν ἐγεννήθη γυνή»· τέλος ο μελετητής αυτός παραθέτει: «Χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς κρατοῦσης ἐν Αἰγύπτῳ (αναφέρεται στην ελληνιστικὴ Αἴγυπτο, την προαραβικὴ) ἀντιλήψεως περὶ βρεφῶν, καὶ δὴ θηλέων, εἶναι ἡ σύστασις, ἣν ὁ Αἰγύπτιος Ἰλαρίων, γράφων ἐξ Ἀλεξανδρείας, δίδει εἰς τὴν σύζυγόν του ἐν παπύρῳ διασωθέντα (ἔτος 1 π.Χ.): “ἐὰν ᾦν ἄρσενον ἄφες (δηλαδή ἀφήσέ το νὰ ζήσει), ἐὰν ᾦν θήλεα ἐκβαλε (δηλαδή νὰ το ἐγκαταλείψεις ἐξω, στην ὑπαιθρο, αφήνοντάς το ἐκθετο)”».

Στοιχεῖα ὅπως αὐτά, καὶ ἄλλα ἐπιπλέον, θα μπορούσαν νὰ αποτελέσουν τὸ ἀπαραίτητο προτερόχρονο πλαίσιο, που θα τροφοδοτούσε μια κάποια συγγραφικὴ ἐμπνευση, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση βέβαια ὅτι ο ενδιαφερόμενος, ἀν τὰ εἶχε ἀντιληφθεῖ νὰ συμβαίνουν ἐξω στη ζωὴ, θα τὰ εἶχε ἐντοπίσει καὶ ἐπεξεργαστεῖ, γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσει. Ο Παπαδιαμάντης ὅμως δὲν ἦταν ἓνας ἀκόμη «θηγογράφος» τῆς ἐποχῆς του, ἦταν ὁ ἄλλος, καὶ χρῆση τέτοιων

17. Διαβάζω κάποιες ἀπὸ τὶς δραστηκὲς θρησκευτοφιλοσοφικὲς ἀπαγορεύσεις στο Κοράν: στάδιο 60, ἐδάφιο 151: «Νὰ μὴ σκοτώνετε τὰ παιδιὰ σας με δικαιολογία τῇ φτώχεια»· στάδιο 160, ἐδάφ. 57-59: «Καὶ ἐκχωροῦν στον Ἀλλὰχ τὰ κορίτσια! [...] Γιὰ τὸν εαυτὸ τους ἐκχωροῦν ὅτι ἐπιθυμοῦν, δηλ. τὰ ἀγόρια. Κι ἀν φτάσει σ' ἓναν ἀπ' αὐτοὺς τὸ νέο γιὰ τὴ γέννηση ἐνὸς κοριτσιοῦ, τότε σκοτεινιάζει τὸ πρόσωπό του καὶ ἐνδόμυχα λυπάται καὶ γεμίζει οργή. Κρύβεται ἀπὸ ντροπὴ πρὸς τοὺς συνανθρώπους του, ἐπειδὴ ἔχει λάβει ἄσχημα νέα! Μήπως θα πρέπει νὰ τὸ κρατήσει ὑπομένοντας τὴν περιφρόνηση ἢ νὰ τὸ θάψῃ στο χῶμα; Τὶ ἀθλία ἀπόφαση που θα πάρουν!» (Τὸ Ἱερό Κοράνιο, ἐκδ. Μαριάννας Λάτση, 1987, σὲ μετάφραση ἐπιτροπῆς Ἀράβων ἐλληνιστῶν).

στοιχείων δεν αναφαίνεται στη Φόνισσα· αυτός υπήρξε ισχυρός και φιλοσοφημένος παρατηρητής, ένας αντιλήπτορ της ζωής στον καιρό του, ο βαθύς και εχέγγυος κρυφιογνώστης για όσα συνέβαιναν κάτω από τη φλούδα της γης και την επιδερμίδα της ανθρώπινης συμπεριφοράς σχετικά με τις βρεφικές θηλυκτονίες, τον βρόχο της προίκας και την κατεστημένη θέση της γυναίκας στην εποχή του. Αυτές τις αρετές είχε ο Παπαδιαμάντης στη σκευή του και η συνείδησή του είχε ξεπεράσει προ πολλού τα εμπόδια και τους φραγμούς στη διαλείπουσα αυτογνωσία της κοινωνίας στην εποχή του. Όλα αυτά του αρκούσαν ν' αποδώσει ώριμα και κατασταλαγμένα έργα και να γράφει όπως του κατέβαινε¹⁸ αριστουργήματα όπως η Φόνισσα· και η μαρτυρημένη από πολλούς συγγραφική ιδιοφυΐα του βρισκόταν κυρίως στο ότι δεν δίσταζε ποτέ να γυρέψει και να σγκώσει της γης τον σκοτεινό χαλκά και, ανάμεσα στους πολλούς, στους άλλους, να προηγηθεί εκείνος της εποχής του.

Ο «θρησχόληπτος» Παπαδιαμάντης («θρησκευόμενο Βυζάντιο» κατά τον Κ. Θ. Δημαρά, όπως θα δούμε πιο κάτω), και «μισογύνης» ακόμα και «ανέραςτος» (σύμφωνα με τους έμμεσους αλλά σαφείς υπαινιγμούς άλλων κούφων), αυτός που στις ακρισίες διαφόρων χριτικών του (δέκα δώδεκα χρόνια αφότου πρωτοδημοσίευσε τη Φόνισσα) χαρακτηρίζεται ότι «δεν μπαίνει βαθύτερα στην ψυχή, ούτε καταπιάνεται με βαθιά κοινωνικά ζητήματα» είχε δημοσιεύσει το 1896 το υπέροχο ριζοσπαστικό διήγημά του Χωρίς στεφάνι. Σε έξι σελίδες όλες κι όλες ξεφλουδίζει σαν το κρεμμύδι —με όρους καθαρούς για τον ταξικό και φυλετικό διαχωρισμό της εποχής— το δράμα που βίωνε στην αρένα της ζωής, «είς τὴν πόλιν τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῶν πλουτοκρατῶν»¹⁹ η Χρηστίνη η Δασκάλα: η κοινωνικά αποκλεισμένη και στιγματι-

18. Πάλι από τον Νιρβάνα μαθαίνουμε ότι κάποτε ο Γαβριηλίδης ζήτησε από τον Παπαδιαμάντη να γράφει κατά παραγγελία ένα άρθρο για την «Ακρόπολη» και, όπως ήταν αναμενόμενο, ο πάντοτε αδέκαρος συγγραφέας αρνήθηκε. «Μήπως εμπορῶ ἐγὼ νὰ τὸν εὐχαριστήσω;» εκμυστηρεύτηκε στον φίλο του Νιρβάνα. «Ἐγὼ δὲν εἰξεύρω νὰ γράφω τέτοια πράγματα. Ἐγὼ γράφω ὅπως μοῦ κατεβαίνει» («Παναθήναια», τόμ. ιγ', Οκτ.-Μάρτ. 1907).

19. Λόγια ψυχῆς δικὰ του, ἀπὸ τὸ διήγημά του Νεκράνθεμα εἰς τὴν μνήμην των (1907).

σμένη ως αστεφάνωτη, η αρσαχειάδα που ξέπεσε και έσερνε σαν τη σκιά της την ντροπή της σπιτωμένης και άκληρης, η οποία απλώς μεγάλωνε τα νόθα του συντρόφου της από τις άλλες ερωμένες του:

Εἰς τὰς Ἀθήνας, ὡς γνωστόν, ἡ πρώτη Ἀνάστασις εἶνε γιὰ τὲς κυράδες, ἡ δεύτερη γιὰ τὲς δοῦλες. Ἡ Χρηστίνα ἡ Δασκάλα ἐφοβεῖτο τὰς νύκτας νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, μήπως τὴν κοιτάξουν [...] Διότι οἱ κυράδες τὴν ἐκοίταζαν, οἱ δοῦλες τὴν ἔβλεπαν ἀπλῶς.

Και επειδή δεν επρόκειτο, όπως γράφει, να κοινωνιολογήσει, αυτός ο «θρησκόληπτος» κτλ. προτείνει στα 1896 (έτος δημοσίευσης του διηγήματος):

Χωρὶς στεφάνι! Ὅποσα τοιαῦτα παραδείγματα! [...] Ἐλλείπει ὅμως ἄλλης προνοίας, χριστιανικῆς καὶ ἠθικῆς, διὰ νὰ εἶνε τουλάχιστον συνεπεῖς πρὸς ἑαυτοὺς καὶ λογικοί, ὀφείλουσι νὰ ψηφίσωσι τὸν πολιτικὸν γάμον. (Τα Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, τόμ. 2ος, εκδ. Βίβλος, οι υπογραμμίσεις δικές μας.)

Τι σήμαινε η προίκα και ποια ήταν η προσδιορισμένη από τον θεσμό αυτό τύχη της γυναίκας στους απομακρυσμένους τόπους, όπως ήταν και η μικρή Σκιάθος, που γίνεται εστιακός καθρέφτης ανθρωπότητας μέσα από τις αφηγήσεις του Παπαδιαμάντη, φαίνεται και στη διαύγεια της γραφής του και στο διήγημα *Θάνατος κόρης* (1907):

Βεβαίως οἱ πατέρες ἀγαπῶσι τοὺς υἱοὺς καὶ θεωροῦσιν αὐτοὺς ὡς καλοὺς νὰ θητεύωσι, διὰ νὰ βοηθήσωσι πρὸς «ἀποκατάστασιν» τῶν ἀδελφάδων των. Ἀντιποιοῦνται καὶ ἀξιοῦσι δεσποτικὴν ἐξουσίαν ἐπ' αὐτῶν. Αἱ μητέρες πάλιν ἀγαπῶσι τοὺς υἱοὺς καὶ θεωροῦσιν αὐτοὺς ὡς καλοὺς σωτήρας τῆς προικῆς (τὴν ὁποῖαν αὐταὶ ἔχουν «διάφορο») καὶ γηροτρόφους. Ἀγαπῶσιν ἄλλο τόσον τὰς θυγατέρας, αἰσθανόμεναι ὡς μέγα βάρος αὐτάς, τὸ ὅποιον, ὅταν ἐκφορτωθῶσιν εἰς τοὺς ὤμους τοῦ γαμβροῦ, δοκιμάζουν ἄρρητον ἀνακούφισιν, καὶ συνθέτουσι μὲ τὴν πλέον δύσφημον, δυσώδη λέξιν, τὸ «τσουβάλι» τὸ ὅποιον ἐξεφορτώθησαν. Ποῦ

εἶνε λοιπὸν αὐτὴ ἡ περίφημος ἀφιλοκέρδεια; Βεβαίως, ἐὰν ὑπάρχῃ κάπου, δὲν εὐρίσκεται ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ. (*Τὰ Ἀπαντα Παπαδιαμάντη*, τόμ. 1ος, εκδ. Βίβλος.)

Τα ιστορικά στοιχεία που αργότερα ενίσχυσαν τη λογοτεχνική πρωτοπορία της Φόνισσας

Στους τόπους όπου τις περισσότερες φορές αργούσε απελπιστικά να φανεί η Θεία Πρόνοια και σχεδόν ποτέ δεν έφτανε το μακρύ χέρι του νόμου, την ύπαρξη της βρεφικής θηλυκτονίας ούτε να την προφέρει κανείς δεν τολμούσε, πόσο μάλλον να την αποκαλύψει. Τη συνομολογημένη σιωπή της νεοελληνικής κοινωνίας τη συνεπικουρούσε η μόνιμη εφεκτικότητα των θεσμών απέναντι στο θέμα της θηλυκτονίας· ὅλ' αυτά ήταν ακόμη τότε πλήρως ανασχετικοί και αδιαπέραστοι παράγοντες, που εμποδίζαν ν' αναγνωριστεί και ν' αντιμετωπιστεί η κατάσταση εκείνη με τις γενεσιουργές αιτίες και τα στοιχεία της αληθινής της ταυτότητας, τα δημιουργημένα σε μία ακούοντως διανυσμένη πορεία. Όσα όμως προσέφερε, ως αφετήριο έρμα για την κοινωνική αυτοσυνειδησία, η πρωτοπόρα λογοτεχνική τόλμη και ελευθερία του Παπαδιαμάντη ενισχύθηκαν πολλά χρόνια αργότερα με στοιχεία κοινωνικής ιστορίας που είχαν βαρύνουσα σημασία· η συνδρομή τους, αν και ήρθε ετεροχρονισμένη —τριάντα πέντε χρόνια από τη δημοσίευση της Φόνισσας—, στήριζε και συμπλήρωνε την ερεβώδη υπόθεση της βρεφικής θηλυκτονίας. Το 1938 το περιοδικό «Νέα Εστία» (τόμ. κγ') δημοσίευσε τη μελέτη (χαρακτηρίζεται κοινωνικής ιστορίας) του ιστοριοδίφη και λογοτέχνη Γιάννη Βλαχογιάννη, με τον τίτλο *Ένας άγραφος γυναικείος νόμος και η «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη*.²⁰

Ο Βλαχογιάννης από την αρχή του χειμένου του κάνει τίμια το συνειδησιακό καθήκον του απέναντι στον εγκάρδιο φίλο και ομότεχνό του Παπαδιαμάντη, χωρίς όμως να εξιδανικεύει τίποτε:

20. Βλ. και στον 7ο τόμο των *Απάντων Βλαχογιάννη* («Διηγήματα και μελέτες»), επιμ. Γ. Π. Κορνούτος, έκδ. της Εταιρείας Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα, 1967-68.

Ἡ ἡρώιδα τοῦ ἔργου αὐτοῦ, τῆς «Φόνισσας», εἶναι ἓνα σπά- νιο, ἀπίστευτο θέμα, μιὰ περίπτωση ψυχικῆς μελέτης ἄξια γιὰ τὸν πιὸ μεγάλο ψυχολόγο, καλλιτέχνη εἴτε ἐπιστήμονα· θέμα ποὺ πρώτη φορὰ βγαίνει στὸ φῶς τῆς μέρας, ἔξοχα περιγραφιμένο ἀπὸ γραφιὰ τεχνίτη, ποὺ σὲ ξαφνίζει καὶ σὲ κάνει ν' ἀπορρῆς πρῶτα μὲ τὴν ἐκλογή καὶ ὕστερα μὲ τὴν τέ- χνη τῆς περιγραφῆς.

Ὁ Ρουμελιώτης Βλαχογιάννης, ὅχι μόνο ξεκαθαρίζει ἀπὸ τὴν αφετηρία τοὺς τα πράγματα, ἀλλὰ προσδιορίζει καὶ πῶς διαμορ- φώθηκε ἡ κοινωνικὴ καὶ λογοτεχνικὴ ἐπίγνωση τοῦ Παπαδιαμά- ντη, ὥστε αὐτὸς ὁ συγγραφέας, πρῶτος καὶ μόνος στὸν καιρὸ του, νὰ προσπαθῇ τότε ν' ἀφυπνίσει τὴ συνείδηση τῆς κοινωνίας καὶ τῆς λογοτεχνίας μας:

Ὁ Παπαδιαμάντης, καὶ ἀπὸ τὴν ἡλικία του, γνώριζε τὴν κα- τάσταση τὴν κοινωνικὴ, τὴν ἀρρωστημένη, ποὺ γέννησε αὐ- τὸ τὸ φύτρο τὸ ξωτικό, τὴ φόνισσα, τὴν τρομερὴ γυναίκα, ἃν καὶ δὲν εἶχε τίς ρητὲς πληροφορίες, ποὺ ἐγὼ τίς ἔχω ἀπὸ τὴ γραφτὴ παράδοση τῶν περασμένων, ὥστε νὰ καταπιαστῇ ὄχι μοναχὰ ψυχολογικά, ἀλλὰ καὶ ἱστορικά τὸ θέμα του. Κι' ἀλήθεια, ἡ ρίζα τοῦ κακοῦ, ἡ αἰτία ποὺ προκάλεσε τὸ κακούργημα, ἦταν μακρινή, ἦταν ἓνας ἄγραφος νόμος τρο- μερός, παλιός, ποὺ ἀπὸ λησμονημένα χρόνια κρατοῦσε στὸ ζυγὸ τοῦ ὅχι μοναχὰ τίς βορεινὲς Σποράδες, ἀλλὰ τὰ πε- ρισσότερα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου.

Δεν μιλάει ἐδῶ ὁ φίλος, ὁ συνάδελφος διηγηματογράφος· ὁ ιστοριοδίφης Βλαχογιάννης, ὁ ἄνθρωπος στὸν ὁποῖο χρωστάμε καὶ τα Απομνημονεύματα τοῦ Μακρυγιάννη, εκπληρώνει πρωτίστως, γιὰ μία ἀκόμη φορὰ, τὸ χρέος του ἀπέναντι στὴ νεοελληνικὴ κοι- νωνία. Ὁ αποτελεσματικὸς Βλαχογιάννης φωτίζει τα συστατικὰ ἐνὸς κόσμου («ὄχι μόνο τίς βορεινὲς Σποράδες» διευκρινίζει «ἀλ- λά τὰ περισσότερα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου») ποὺ τον κρατοῦσε δεμένο στὸν ζυγὸ τοῦ ἀνελέητος τρομερός ἄγραφος νόμος, ἀνεπίδοτος ὅμως σὲ ὅλο το φάσμα τῆς κοινωνικῆς ἀντίληψης· καὶ περιγράφει πῶς συστάθηκε σιγὰ σιγὰ «δίκαιο μητρωνυμικὸ, ἢ τὸ δίκαιο τῆς πρώτης θυγατέρας», ποὺ μὲ τὸν πιο αποτελεσματικὸ τρόπο ὡδη- γοῦσε στὶς θηλυκτονίες:

... Εἶναι ὁ ἴδιος νόμος ποὺ φυλαγόταν ἱερὸς στὰ περισσότε-
ρα νησιὰ τῆς Ἀσπρης Θάλασσας· ὁ νόμος τῆς πρώτης θυ-
γατέρας, ποὺ λεγότανε *κιουρὰ ἢ κανακαρά*, δηλαδή χαϊδε-
μένη. Ὁ Χρυσανθόπουλος, στὴ γνωστὴ του συλλογὴ ἑλλη-
νικῶν συνηθειῶν, γράφει τὰ λίγα αὐτὰ γιὰ τὴ Σκῦρο: «Ἡ
πρωτότοκος θυγάτηρ προικίζεται σχεδὸν μὲ ὅλην τὴν περι-
ουσία, εἰς τρόπον ὥστε διὰ τὰς λοιπὰς πολλάκις δὲν ἀπε-
λείπετο τίποτε». Κατὰ τὸν ἴδιο, στὴ Σκόπελο κρατοῦσε ἡ
συνήθεια νὰ προικίζωνται ὅλες οἱ θυγατέρες μὲ σπίτια. Μ'
ἄλλα λόγια, τὸ ἄδικο τῆς πρώτης θυγατέρας γινότανε χει-
ρότερο, στὴ Σκόπελο, βάρος καὶ τῶν γονικῶν μὰ καὶ τῶν
ἀδερφῶν. [...] Ὁ ἄντρας, μπαίνοντας ἀπὸ νωρὶς στὰ κα-
ράβια, τραβοῦσε γιὰ τὴ Μαύρη Θάλασσα (στὰ χρόνια ποὺ
ἔγραφε ὁ Παπαδιαμάντης, οἱ ναυτικοὶ τῶν βορεινῶν Σπο-
ράδων τραβοῦσαν γιὰ τὴν Ἀμερικὴ) [...] Πρὶν μισέψη γιὰ
τὰ ξένα τὸ παληκάρι ἔβανε στεφάνι πρῶτα, εἶτε ἀρραβω-
νιάζοταν, καὶ μὲ χρόνια γύριζε στὸ νησι καὶ στεφάνωνε τὴ
«σαστικὴ» του (σιάζω = συμφωνῶ). Φεύγοντας ὅμως δὲν
καταδεχότανε νὰ χτίση σπίτι, νὰ βαλθῇ ὁ ἴδιος νὰ τὸ χτίση
μὲ τὰ χέρια του· ὁ ἄντρας τῷθελε ἔτοιμο νὰ τοῦ τὸ φέρῃ ἡ
νιόνυφη. Ἔτσι κι' ἄλλοιῶς, τὰ νησιὰ ρημάζαν ἀπὸ τὸν ἀντρι-
κό τους πληθυσμό, καὶ πληθαίνανε τὰ θηλυκὰ σὰν κουνέ-
λια. Ἀποτέλεσμα πρῶτο, κοινωνικό: Οἱ ξενιτεμένοι
παραδίνανε θεληματικὰ τὸ κληρονομικὸ μερίδιό τους στὴ
μάννα, ἀφοῦ ἄλλη τύχη καλύτερη πηγαῖναν αὐτοὶ γυρεύο-
ντας στὰ ξένα. Ἡ μάννα, καὶ νὰ γύριζε ὁ γιὸς ἢ ὁ ἄντρας,
ἀναγνωρίζοταν, ἄγραφα, ταχτικὸς καὶ μόνος νοικοκύρης,
διαχειριστὴς καὶ μοιραστὴς τῆς ὅλης κατάστασης, καὶ μά-
λιστα τῆς προίκας τῆς δικῆς τῆς· ὅμως, πρῶτο καὶ κύριο
κομμάτι τῆς προίκας τῆς μητρικῆς ἦταν τὸ σπίτι, ποὺ δὲ
μοιραζότανε, παρὰ περνοῦσε ἀκέριο, κατὰ τὸν ἄγραφο νό-
μο, ἀπὸ τὴ μάννα στὴν πρώτη θυγατέρα. Ἐρχόταν ὕστερα
τὸ διαμαντικὸ, προίκα κι' αὐτὸ τῆς μάννας, ποὺ δὲν ἔπρε-
πε νὰ μοιραστῇ παρὰ, κατὰ τὴν παράδοση τὴν ἀριστοκρα-
τικὴ, νὰ μείνῃ ἀμοίραστο καὶ νὰ περνᾷ ἀπὸ μιὰ σ' ἄλλη
πρωτότοκη. Ὅσο γιὰ τὰ μικρότερα κορίτσια, πολλὰ ἀπ' αὐ-
τὰ ἢ μέναν ἀνύπαντρα καὶ μαραινόνταν, ἢ πηγαῖνανε καλό-
γριες. Ἔτσι, μὲ τὸ γάμο τῆς πρώτης χαϊδεμένης, ἡ οἰκογένεια

σύσωμη ἄδειαζε τὸ σπίτι, καὶ ἡ ἔπρεπε νὰ εἶχε χτισμένο ἄλλο, ἢ νὰ μοιραζότανε σὲ σπίτια φιλικὰ ὥς ποὺ νὰ χτίσῃ. Αὐτὸς ὁ νόμος φυλαγότανε σωστός, χωρὶς ἀντίλογο ἀπὸ κανένα ἀρσενικὸ εἶτε θηλυκὸ. [...] Ἀποτέλεσμα ἡθικὸ: Ἀμολησιὰ τῶν κοριτσιῶν, ἤθη πολὺ ξανοιγμένα, ἐκβιασμοὶ τῶν ὑποψήφιων γαμπρῶν, ποὺ ζητοῦν ὅλο καὶ πιὸ μεγάλη προίκα, σπίτι καὶ γιὰ τὴ δεύτερη καὶ τρίτη θυγατέρα. Ὁ γαμπρὸς μπαίνει συχνὰ ἀστεφάνωτος στὸ σπίτι καὶ τὰ «πρωϊμάδια» (ποὺ γράφει κι' ὁ Παπαδιαμάντης) βγαίνουν ξαφνικὰ στὸ φῶς, καί, τὸ χειρότερο, πορνεία σὲ κεῖνα τὰ νησιὰ ποὺ βρίσκονται ἀπάνου στὰ περάσματα τῶν ξένων καραβιῶν, ἢ ὅπου οἱ πειρατὲς ἔχουν τὰ καταφύγια τοὺς τὰ πειρατικά, καὶ φυλᾷν τὶς ἀγαπητικὰς τοὺς φανερεῖς κι' ἀστεφάνωτες.

Ἡ ἐξιστόρηση ὅσων ἀναδιφᾷ σε παλιὰ ἐγγράφα ο Βλαχογιάννης ἐστιάζει στὴ συνέχεια στὴ Σκόπελο, τὴ γαλανὴ ἀδελφὴ τῆς Σκιάθου στὴ θάλασσα τῶν Σποράδων, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσε ὁ Σκοπελίτης τὴν καταγωγὴ Παῦλος Νιρβάνας. Ἀπὸ τὶς πηγές ποὺ παραθέτει ὁ Βλαχογιάννης γιὰ τὴν προικοδοσίαν καὶ τὴ βρεφικὴ θηλυκτονία, προκύπτουν σημαντικὲς πληροφορίες καὶ τεκμήρια: λαὸς καὶ δημογεροντία τῆς Σκοπέλου προσπάθησαν τὸ 1809 νὰ καταργήσουν τὸ κοινωνικὰ ἀποπνικτικὸ ἐθίμο νὰ προικίζονται τὰ κορίτσια με σπίτι, ἀλλὰ τότε δὲν κατάφεραν τίποτε. Τὸ 1825 οἱ κάτοικοι τῆς Γλώσσας ξεσηκώθηκαν καὶ ἐφτιαξάν με κοινὸ συμφωνητικὸ τὸν δικὸν τοὺς «Νόμον», ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν, ποὺ ἀπαγόρευε στὸν κάθε πατέρα νὰ δίνει σπίτι γιὰ προίκα· ἡ ποινὴ γιὰ τὸν παραβάτη τοῦ «Νόμου» ἦταν τὸ κάψιμο τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἡ ἐξορία τοῦ αἵτιου. Σὲ λίγες μέρες πράγματι κάψανε τὸ σπίτι ἐνὸς συγχωριανοῦ τοῦς, ἀρνητὴ τῆς κοινῆς συμφωνίας τοῦς, καὶ πήραν τὰ ὅπλα, ἀπαιτώντας ἀπὸ τὸν ἐπαρχο τοῦ νησιοῦ νὰ ἀναγνωρίσει ὡς δίκαιη καὶ νόμιμη τὴν πράξη τοῦ ἐμπρησμοῦ καὶ, ἐπιπλέον, νὰ κυρώσει ὡς εκπρόσωπος τοῦ κράτους τὸν «Νόμον» τοῦς.

Τέλος, ὁ φιλέρηνος Βλαχογιάννης ἔφερε στὸ φῶς ἓνα ἀποκαλυπτικὸ σχετικὸ ἐγγράφο ἀπὸ τὰ χρόνια ποὺ βασιλεῦε ὁ Ὅθωνας: ἓνα πρακτικὸ ποὺ υπέβαλε τὸ 1836 ἡ Δημογεροντία τῆς Σκοπέλου στὴ Γραμματεία τῆς Δικαιοσύνης τοῦ ἀρτιγέννητου ἐλληνικοῦ βασιλείου, τὸ ὁποῖο υπέγραψαν ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ ζητώντας τὴν κατάργηση τοῦ ἐθίμου τῆς προίκας· τὸ ἐγγράφο αὐ-

τό μιλάει ανοιχτά για τις μυστικές βρεφοκτονίες των θηλυκών (μεταφέρεται αυτούσιο από τη μελέτη του Βλαχογιάννη):

Ἐξακολουθεῖ ἡ προικοδότησις οἰκίων, ἀποθηκῶν καὶ ἄλλων ἀκινήτων κτημάτων εἰς τὰ θηλυκά, χωρὶς νομίμου καὶ ἀναλόγου διανομῆς τῆς ὅλης πατρικῆς καὶ μητρικῆς περιουσίας εἰς τὰ ὑπάρχοντα τέκνα... Ἡ τοιαύτη κακίστη συνήθεια καθίσταται φθοροποιὸς εἰς τε τοὺς νέους μας, διάγοντας τὴν νεότητά των ἀμερίμνως καὶ ἀργῶς, καὶ εἰς τοὺς γέροντάς μας καθισταμένους ἀνικάνους νὰ κτίσωσι τοσαύτας οἰκίας... Τὰ πολυειδῆ δυστυχήματα, πολιτικὰ καὶ ἠθικά, οἷον ἀπάνθρωπος μισοτεχνία τῶν γονέων πρὸς τὰ θηλυκά, ἀπαράδειγματιστος καταφρόνησις τῶν ἀρσενικῶν τέκνων πρὸς τοὺς γονεῖς διὰ τὴν πρὸς αὐτὰ γινομένην ἀδικίαν καὶ τὰ καθ' ἡμέραν συμβαίνοντα φρικτὰ παρανομήματα, τὰ ὅποια αἰσχύνεται τῇ ἀληθείᾳ ἡ δημογεροντία νὰ ἐκφράσῃ... Αἱ μυστικαὶ βρεφοκτονίαι τῶν θηλυκῶν, ἀσέλγειαι... ἀδιάλειπτοι ἔριδες καὶ μίση τῶν ἀνδρογύνων ὅταν γεννήσωσι θηλυκά, ὅλα ἀποτελέσματα καὶ καρποὶ τῆς διαληφθείσης τοπικῆς ταύτης συνήθειας, εἶναι εὐλογοὶ ἀφορμαὶ καὶ ἰσχυροὶ λόγοι, οἱ ὅποιοι ἠνάγκασαν τοὺς δυστυχεῖς καὶ ἀξίους ἐλέους δημότας τῆς νήσου νὰ ἀποφασίσωσι τὴν κατάργησιν αὐτῆς.

Πώς υποδέχτηκε η κριτική τη Φόνισσα·
πρώτες κρίσεις και εντυπώσεις

Η λογοτεχνική κριτική της εποχής, η οποία δεν ήταν δυνατό να διαθέτει τα γρήγορα ανακλαστικά της σημερινής, αρχικά στάθηκε αμήχανη μπροστά στην πρωτόφαντη υπόθεση της Φόνισσας· ίσως να υπήρξε και «συνωμοτικά» σιωπηλή, θα μπορούσε να προσθέσει κανείς, κάτι που συνηθιζόταν απέναντι στον Παπαδιαμάντη, όπως και σε κάποιους άλλους συγγραφείς της εποχής εκείνης. Πάντως η κριτική της εποχής άργησε μία δεκαετία περίπου και να υποδεχτεί έστω αυτό το ξεχωριστό έργο στον καιρό του και να μιλήσει με κατασταλαγμένες κρίσεις για την ιδιαίτερη αξία και τη μοναδική προσφορά του στα νεοελληνικά γράμματα και στον πολιτισμό μας, μολονότι οι πένες που υπηρετούσαν τότε

την κριτική θα έπρεπε δυνητικά να αντιλαμβάνονταν ότι η τραγωδία της Φραγκογιαννούς ήταν το παραστατικότατο έκτυπο της ίδιας της ζωής.

Ο Παλαμάς, ο οποίος εντόπιζε κάθε εσωτερική δυναμική που συνέθετε νοήματα γνήσιας τέχνης, ήδη από το 1899 είχε περιγράψει πώς τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη έδιναν σε αυτόν «κάτι σπουδαιότερο καὶ πιὸ βαθύ: τὴν “ἄϋλη χαρά”, καθὼς ἔλεγεν ὁ Σέλλεϋ, τῆς Τέχνης».²¹ παρουσιάζοντας εκεί τις εντυπώσεις του για κάποια απ’ αυτά, αλλά για τη Φόνισσα δεν μίλησε ξεχωριστά. Την επαύριον του θανάτου του Παπαδιαμάντη (εφημ. «Ακρόπολις», φύλλο 4ης Ιαν. 1911) ο Παλαμάς τον αποχαιρέτισε προς τη σύγουρη αιωνιότητά του με αυτόν τον σημαδιακό παπαδιαμαντικό στίχο:

τ’ ἀηδόνια αὐτὰ ποὺ κελαῖδοῦν μοῦ φαίνονται πὼς κλαῖνε.²²

Στον λογοτέχνη Παύλο Νιρβάνα, αυτό τον οξυδερκέστατο παρατηρητή, φίλο και ανυπόκριτο θαυμαστή του παπαδιαμαντικού έργου, δεν οφείλουμε μόνο την ιστορική φωτογραφία του Παπαδιαμάντη στη Δεξαμενή, την πρώτη από τις λιγοστές που δέχτηκε να παραχωρήσει ο δημιουργός της Φόνισσας, ο οποίος από πεποίθηση αρνούσανταν μονίμως να σταθεί να τον φωτογραφίσουν· χρωστάμε και όσα ο ίδιος ο Νιρβάνας διευκρίνισε με την πένα του για τα αναλλοίωτα μέχρι σήμερα χαρακτηριστικά του Παπαδιαμάντη, που πέρασαν από τον φακό του σ’ εκείνη την αναπάντεχη φωτογράφιση στο δειλινό φως του αθηναϊκού τοπίου:

21. Άπαντα Παλαμά, τόμ. 10ος, «Η μούσα του Παπαδιαμάντη — όταν εξόρσε, όταν πέθανε», σελ. 310-323, επιμ. Ιδρύματος Κ. Παλαμά, εκδ. Γκοβόστη χ.χ.

22. Στα Άπαντα Παλαμά, ό.π., σελ. 323. Ο στίχος αυτός (πιο σωστά: κελαδούν αντί κελαῖδοῦν και να κλαῖνε αντί πως κλαῖνε) προέρχεται από το διήγημα του Παπαδιαμάντη Θέρος-Ερος (1891), όπου ο ερωτευμένος Κωστής (μία μάλλον λογοτεχνική περσόνα του συγγραφέα) αφιερώνει ένα ποίημά του στην καλλονή Ματῆ· οι στίχοι αυτοί αρχίζουν με τη στροφή *Εἰκόν’ αχειροποίητη, που στην καρδιά μου σ’ εἶχα...* και με τον τίτλο αυτό μελοποιήθηκαν από διάφορους μουσικοσυνθέτες (Στ. Κουγιουμτζής [1982], Ορφ. Περίδης [2003], Ν. Μαστοράκης [2006]).

Δὲν θὰ μπορούσε νὰ τοῦ δώσει κανεὶς μιὰ πόζα πὶν σύμφωνη μὲ τὴ φύση του καὶ τὸν χαρακτήρα του ἀπ' τὴν ἀσκητική αὐτὴ πόζα, ποὺ εἶχε πάρει μοναχὸς του...²³

Ο Νιρβάνας ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους, τοὺς ἐλάχιστους που διατύπωσαν διυλισμένες, ζυμωμένες κρίσεις γιὰ τὴ Φόνισσα καὶ τὴ θέση τῆς γυναίκας στὴν κοινωνία ἐκείνης τῆς εποχῆς:

Ἡ «Φόνισσα» εἶνε ἕνα ἔργον ἀπὸ τὰ ὀλίγα τῆς παγκοσμίου φιλολογίας. Ἡ ἥρωϊς τοῦ ὑψωμένη εἰς πνευματικότητα συμβόλου, ἐνσαρκώνουσα μέσα εἰς τὸ παραλήρημά της τὸν πόνον μιᾶς ἀνθρωπότητος ὁλοκλήρου, διὰ τὴν τύχην τῆς γυναικὸς εἰς τὸν κόσμον αὐτόν [...] εἶνε μιὰ γυναίκα ποὺ ἔχει τὴν θέσιν της εἰς τὴν πινακοθήκην τῶν μεγάλων γυναικῶν τῆς παγκοσμίου τέχνης... («Παναθήναια», τόμ. ιγ', Οκτ. 1906.)

Δύο χρόνια ἀργότερα ὁ Νιρβάνας θὰ προσθέσει κι ἄλλα στοιχεῖα καίριας σημασίας, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρόσληψη τῆς Φόνισσας, μιλώντας γιὰ τὴν παπαδιαμαντικὴ πινακοθήκην τῶν γυναικῶν:

Γιατὶ κ' ἡ μοῖρα τοῦ ποιητῆ εἶνε ἀκόμα, στὸν τόπον αὐτόν, ἡ τραγικὴ μοῖρα τῆς γυναίκας. Ἄν ἔχη κάτι θηλυκὸ ἢ ψυχὴ τοῦ ποιητῆ, κάτι θηλυκὸ ἔχει κ' ἡ μοῖρά του [...] Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ εἶνε γοητευτικὸ στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη εἶνε ἡ πινακοθήκη τῶν γυναικῶν του. Μέσα στὸ στενὸ «περιβάλλον» ἐνὸς νησιοῦ, ὅπου παίζονται ὅλα αὐτὰ τὰ μικρὰ δράματα τῆς ζωῆς, ἡ γυναικεῖα ψυχὴ βρῆκε τὸν πλουσιώτερο ζωγράφου της. («Νέα Ζωή» Αλεξάνδρειας, ἔτος δ', τεύχος 44, Ἀπρ. 1908.)

23. Βλ. στα φιλολογικὰ απομνημονεύματα τοῦ Νιρβάνα (Ἀπαντα, τόμ. 3ος, ὁ.π.) πολλὲς ολοζώντανες εἰκόνες ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τὶς μοναδικὲς οὐσίες τῆς ψυχῆς του· ιδιαίτερα τὸ ἐπεισόδιο που διηγείται, ὅταν κάποτε συνάντησε τυχαίᾳ τὸν Παπαδιαμάντη βλέποντάς τον πολὺ βιαστικὸ. «Ἀφῆσέ με» τοῦ εἶπε· «τρέχω νὰ προφτάσω τὸν ἥλιο». Ἡ «τὴ μοναδικότερη ἀπάντηση που θὰ μπορούσε νὰ δώσει ἄνθρωπος», κι αὐτὴν τὴν ἔδωσε ὁ πενήστατος Παπαδιαμάντης στὸν Δ. Κακλαμάνο, διευθυντὴ τῆς εφημερίδας «Ἄστυ», ὅταν τοῦ πρότεινε μισθὸ εκατὸν πενήντα δρχ. γιὰ τὶς υπηρεσίες του ὡς μεταφραστή: «Πολλὲς εἶναι εκατὸν πενήντα» τοῦ εἶπε. «Με φτάνουνε εκατό».

Ο Παπαδιαμάντης στη φωτογραφία του Παύλου Νιρβάνα, έξω από το καφεενεδάκι της Δεξαμενής στον Λυκαβηττό· αυτός, που ποτέ «δεν στεκόταν να τον φωτογραφήσουν, συνειργάσθη... εις μίαν μυστικήν ώραν» γράφει ο Νιρβάνας. «Δεν άλλαξε θέσιν, την χαρακτηριστικήν ασκητικήν θέσιν, με τα χέρια πλεγμένα εμπρός, με το κεφάλι σκυμμένον, με τα μάτια βασιλευμένα, ειρηνικά, υπό τα μισόκλειστα βλέφαρα. Μία ευγένεια ασύλληπτος εχύνετο εις το πρόσωπόν του από το φως της δυνούσης ημέρας». («Παναθήναια», τόμ. ιγ', Οκτ. 1906-Μάρτ. 1907)

